

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ
РНЦ ВСЕСВІТНЬОЇ МИТНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
АКАДЕМІЯ СОЦІАЛЬНИХ НАУК УКРАЇНИ

ХІІ міжнародна наукова конференція

ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ, ПОДАТКІВ ТА МИТА

25–26 жовтня 2018 р.
Дніпро

Тези доповідей

Київ–2018

ОРГКОМІТЕТ

ХІІ міжнародної наукової конференції “ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ, ПОДАТКІВ ТА МИТА”

Головуючі:

1. *Смолій В. А.* – д.і.н., академік НАН України, директор Інституту історії України Національної академії наук України;
2. *Ченцов В. В.* – д.і.н., д.держ.упр., проф., перший проректор Університету митної справи та фінансів.

Заступники головуючих:

3. *Дячок О. О.* – к.і.н., доц., доцент каф. теорії та історії держави і права Університету митної справи та фінансів;
4. *Колесников К. М.* – д.і.н., проф., декан юридичного факультету Університету митної справи та фінансів;
5. *Приймаченко Д. В.* – д.ю.н., проф., проректор з наукової роботи Університету митної справи та фінансів;
6. *Шевченко В. В.* – к.і.н., с.н.с., старший науковий співробітник відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України Національної академії наук України.

Члени організаційного комітету:

7. *Барабаш Ю. В.* – д.і.н., начальник відділу міжнародних зв'язків Університету митної справи та фінансів;
8. *Блануца А. В.* – к.і.н., старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України Національної академії наук України;
9. *Дерев'янка Т. П.* – начальник редакційного відділу Університету митної справи та фінансів;
10. *Жир С. І.* – к.ф.-м.н., доцент, проректор з організаційно-гуманітарної роботи Університету митної справи та фінансів;
11. *Марценюк О. О.* – к.держ.упр., керівник навчально-наукового центру Університету митної справи та фінансів;
12. *Морозов О. В.* – д.і.н., доц., професор кафедри теорії та історії держави і права Університету митної справи та фінансів.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Університету митної справи та фінансів
(протокол № 3 від 24.09.2018 р.)*

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 8 від 25.09.2018 р.)*

Наукова редакція та впорядкування О. О. Дячка.

ISBN 978-966-02-8616-0

© Інститут історії України НАН України, 2018
© Університет митної справи та фінансів, 2018

ЗМІСТ

Сикорский А. И. Торговля как заказчик письменности	6
Мельник В. М. Вопрос об экономических контактах кочевников и земледельцев в истории древних хунну	8
Колесников К. М. Дунайські ауксилії на Півночі Понту	10
Мельник В. М. Економічна політика імператора Іраклія (610–641) в контексті візантійсько-персидської війни	13
Виноградов Г. М. Раффельштеттенський митний статут початку Х ст.: нові обрії аналізу тексту і міжнародної ситуації	15
Пасічник Ю. В. Історія податків в Україні: погляд у минуле та сучасні реалії	18
Лисенко Я. О. Торгівля та оподаткування в контексті магдебурзького права	20
Санжаров В. А., Санжарова Г. Ф. Папская фискальность в XIV–XV вв.: прокурации	22
Смерека Б. В. Фіскальні джерела до історії Угорського королівства XV–XVI ст.	24
Козубовський Г. А. До проблеми існування найдавнішої литовської митниці у м. Каневі	26
Циватий В. Г. Европейская внешняя торговля и налогообложение в период Итальянских войн (1494–1559): институциональный, ретроспективный и дипломатический дискурсы эпохи раннего Нового времени	28
Петрушенко О. Ф., Мельник В. М. Дві цивілізаційні функції українського козацтва: культурний та економічний аспекти	30
Турєга Ю. О. Торгівля в місті Броди наприкінці XVI – середині XVII століть	32
Арапу В. В. Маршрут следования “казны” Молдавского княжества по описаниям армянского путешественника Симеона Лехаци (1584–1639)	34
Семенюк Н. О. Торгівля на землях Чернігово-Сіверщини у XVI–XVII ст.	37
Ковальова С. Г. Торгове право у системі середньовічного права Європи: погляд зарубіжних вчених	38
Левицька Н. М., Коцюбанська О. О. Фінанси та податки у державі Б. Хмельницького	40
Дячок О. О. Джерела до історії торгових і митно-податкових відносин у виданні “Універсали Богдана Хмельницького”	43
Китурко И. Ф. Государственная таможенная служба ВКЛ во второй половине XVIII в.: создание и основные этапы реорганизации	45
Верьовкін В. В. Історичний розвиток митної справи в США в період 1763–1850	47

Томулец В. Н. Роль бессарабского вина в торговле с украинскими губерниями в первой половине XIX века	50
Rutkowski M. The decisions of authorities of Kingdom of Poland in the field of legal transport issues after the fall of November Uprising	53
Синявська Л. І. Митна політика щодо ввезення чаю і кави в Російській імперії у другій половині XIX ст.	57
Пяницькова І. В. Споживчі кооперативи в системі торгівлі Катеринославщини у другій половині XIX – на початку XX ст.	59
Семенова О. В. Ярмаркова торгівля як фактор розвитку шкіряного кустарного промислу українців Середньої Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст.	61
Реєнт О. О. Бюджети міст України: фінансування комунального господарства	63
Проців О. Р. Торгівля кошерним м'ясом у Галичині кінця XIX – початку XX століття	64
Морозов О. В. Імпортні замовлення для японського флоту (1896–1904 рр.)	66
Кухаренко А. А. Историография ипотечного кредитования крестьянского населения белорусских губерний	68
Дейнеко С. М. Артїлі у структурі російських митних закладів (кінець XIX – початок XX ст.). На матеріалах Харківської складської митниці	71
Савчук Н. І. Фінансові аспекти закордонних подорожей учнів середніх навчальних закладів Російської імперії на початку XX ст.	73
Шандра І. О. Проект внутрішньоконтинентального Чорноморсько-Балтійського водного шляху в системі торгових відносин на початку XX ст.	75
Казаков Г. І. Американсько-німецьке торгове зближення: кризь призму торгових договорів початку XX ст.	77
Пивоваренко О. А. Вегетаріанські їдальні на українських землях поч. XX ст. Історія бізнес-успіху	80
Лисенко М. С. Волинське товариство хмелярства: досвід міжнародної торгівлі (1903–1919 рр.)	82
Васковський Р. Ю. Чи було потрібним антигетьманське повстання 1918 р.?	84
Архїрейський Д. В. Як Україна рятувала Росію від голоду: до подій кінця 1918 – початку 1919 р.	86
Купчик О. Р. Торгівельна діяльність УСРР в Туреччині (початок 1920-х років)	89
Масик Р. В. Експорт дерева зі Східної Галичини у міжвоєнний період	91
Астрога В. А. Арганізація і дзейнаць митних установ на території Беларусі ў 1921–1933 гг.	93

Комаринська З. М. Особливості розвитку споживчої кооперації міжвоєнного періоду в Східній Галичині (1921–1939)	95
Фрадинський О. А. До питання грошової оплати СРСР поставок союзників під час II Світової війни.....	98
Старка В. В. Податки і повинності західноукраїнського селянства в умовах суспільних трансформацій 1944–1953 рр.....	100
Ченцов В. В. Митна адміністрація КНР. Історія реформування	102
Коверза В. С. Проблематика макросередовища банківського сектору України	104
Омелько М. А. Історія розвитку облікових знань в Україні	106
Подлісник І. С. Податки в системі податкового права: постановка проблеми.....	109
Сердюк А. С. К вопросам иллюстрирования примеров развития правовой и материальной культуры, связанных с взысканием налогов и сборов	110

ТОРГОВЛЯ КАК ЗАКАЗЧИК ПИСЬМЕННОСТИ

Сикорский Андрей Иванович
Концерн “Техвоенсервис” (г. Киев)

До настоящего времени, письменность изучалась как научный объект историками и филологами. Археологи доставляли памятники письменности, историки выдвигали и обосновывали различные гипотезы и теории о происхождении письменности. Филологи выстраивали различные модели генезиса различных видов письменности. В рамках этих моделей до сих пор не был получен однозначный ответ, кто, когда и зачем изобрел определённый вид письменности. Соответственно, не было возможности обнаружить факторы, влияющие на появление, развитие письменности и прогнозировать направления её развития. Автором было показано, что письменность следует рассматривать как экономическую деятельность. Предложена модель письменности, детализировано определение письменности и на примере клинописи показано, как действовали экономические факторы на генезис этих видов письменности. В историческом плане раскрыто, кто, когда и зачем изобрёл этот вид письменности. Показан приблизительный объём рынка письменности в древности.

Цель данной работы показать, что потребности торговли стали главным фактором появления и развития такого вида письменности, как жетоны, затем клинописи и первого алфавита. А также, что главным заказчиком и потребителем продуктов письменности до сих пор остаётся бизнес.

Потребность в передаче сообщений возникла у участников бартерной торговли задолго до появления и использования жетонов (tokens) – 8500 лет до н. э., а именно у продавца-производителя аграрной продукции на этапе, когда возникла потребность в торговой операции за пределами рынка (торговой площадки). Как известно, такие операции предполагают наличие трёх участников: покупателя, продавца и перевозчика товара от продавца к покупателю. И возникла она по причине недобросовестности перевозчика. Сообщение было приблизительно такого содержания: “[Передаю с перевозчиком] N единиц товара X”. Это сообщение было закодировано первоначально с помощью жетонов, форма которых определяла товар, а количество жетонов – количество единиц товара. ([Передаю с перевозчиком] – читалось из контекста). Такой способ кодирования существовал довольно долго с 8500 по 3500 г. до н. э. и охватил значительные территории. Появление глиняных конвертов говорит о том, что способ передачи сообщения перестал удовлетворять продавца по критериям сохранения конфиденциальности и надёжности передачи сообщения.

Расширение номенклатуры товаров для оптовой торговли, повышение требований к конфиденциальности и надёжности передачи сообщения, появление потребности в расширении содержания и объёма сообщений привели к появлению клинописных знаков на глиняных табличках, что

потребовало создания института согласования знаков – школы, новой профессии – писарей и такого инструмента идентификации отправителя сообщения как печать.

Внерыночная торговля даёт возможность появлению новых видов торговых операций. Предположительно, это были операции с зерном с разнесением времени оплаты на период длиннее времени доставки товара, и это потребовало фиксации не только количества и вида товара, но и времени оплаты. И появляется новый вид документа. Если в современных торговых терминах до сих пор использовался один вид документа – *товаротранспортная накладная или счёт-фактура*, то данная операция потребовала составления нового документа – *договора купли продажи с отсрочкой платежа или договора о товарном кредите*.

Широкое использование клинописи для документирования сделок привело к её заимствованию разными странами, а вслед за этим – упрощению и сокращению количества используемых знаков в результате их фонетизации. Замена носителя сообщения с глиняной таблицы на папирус и пергамент потребовала смены технологии нанесения знаков на кисточку и чернила. Соединение этих технологий – кодирование сообщения алфавитом, контурные пиктограммы, и нанесения сообщения чернилами на новый носитель завершило жизненный цикл развития клинописи. Широкое и быстрое распространение алфавитного письма на основе финикийского алфавита объясняется его экономической эффективностью, поскольку самая дорогая статья затрат – обучение, у него была самой низкой по сравнению с клинописью и египетским письмом.

Археологические находки показывают масштабы рынка письменности. По количеству личных печатей археологи насчитали 80 писцов на город Shuruprak с населением 15 000–30 000 человек, просуществовавший тысячу лет. На ранних глиняных таблицах большая часть текстов – это коммерческие документы (85%), 15% – это справочные и учебные тексты. В музейных коллекциях мира хранится:

- более 8000 глиняных и каменных жетонов из 108 мест;
- 130 нераспечатанных конвертов и 80 распечатанных конвертов из 8 мест;
- более 430 000 клинописных таблиц, из которых более 30 000 из библиотеки Ашурбанипала, каталог которой составлял более 300 000 наименований, плюс восковые таблицы и пергаменты.

ВОПРОС ОБ ЭКОНОМИЧЕСКИХ КОНТАКТАХ КОЧЕВНИКОВ И ЗЕМЛЕДЕЛЬЦЕВ В ИСТОРИИ ДРЕВНИХ ХУННУ

Мельник Виктор Мирославович

*Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (г. Киев),
Винницкий национальный медицинский университет им. Н. И. Пирогова
(г. Винница)*

История позднеантичных гуннов восходит к *Хуннскому политическому объединению*, существовавшему в 209 г. до н. э. – 93 г. н. э. В его состав входили 24 родовых союза. Возглавляли хуннов (хунну) *шаньюи*, избираемые предельно демократическим путём. Хунны прошли длительный путь социального развития в процессе обустройства государственности на землях современных Монголии, Бурятии, Тувы, Маньчжурии, Китая. Многие историки усматривают в этом развитии *грандиозный конфликт между степью и лесом*, который, по их мнению, пронизывает всю евразийскую историю. Однако, ещё Л. Н. Гумилёв (1912–1992) задался вопросом: *если кочевники и земледельцы всегда противостояли друг другу, тогда каким образом кочевники получали древесину для десятков тысяч своих телег и дёготь для смазки колес? Ведь постоянная война с численно превышающими земледельцами не смогла бы позволитьномадам активно использовать древесину в своей повседневной жизни*. Древесина появлялась у кочевников вследствие торгового обмена. Многие археологические находки также свидетельствуют о существовании прочных экономических связей между лесом и степью. Л. Н. Гумилёв даже писал, что *“без гористых лесных массивов кочевники не имели средств для построения сильных держав”*. Кочевникам нужно было есть, одеваться, исполнять обряды. Совсем рядом находились оседлые сообщества, которые всё это делали на совершенном техническом уровне. Понятно, что кочевники заимствовали бытовые технологии у земледельцев, оставаясь *привязанными психологическик своему ландшафту*.

Кочевники никогда не занимались земледелием. *Но постоянно отбирать продукты земледелия у оседлых крестьян – не лучший выход, поскольку эти крестьяне погибали или отступали вдаль, а кочевники оставались в рамках своего ландшафта, и возможность получения продуктов в таких условиях пропадала вообще*. Вот почемуномадам выгодно было не убивать оседлых крестьян или бесконечно экспроприировать их продукцию, а поддерживать *мир и равновесие!* Зажиточные крестьяне, в случае длительного мира, могли производить достаточное количество продуктовых излишков, шедших не только для самоличного употребления, но и на продажу. Хуннско-китайская граница (*в т. ч. Великая стена*) в этом отношении представляла торговый рай (подобно римско-германской системе культурно-экономического взаимопроникновения вдоль пограничной линии *limes*).

Хунны получали из Китая технические новинки и материальные блага. Хуннские женщины получали из Китая драгоценные ювелирные изделия. Не было надобности обязательно грабить китайцев и отбирать золото силой – шаньюи имели возможность предлагать китайцам для обмена многие товары и продукты, дефицитные внутри Китая. Речь идёт о соболиных и белчихих шкурах, костяных изделиях – всё это особенно ценилось при дворе китайских императоров (в городе Чанъань), а также провинциальными чиновниками. *Присущий женщинам интерес к высокоэстетическим изделиям материальной культуры активно двигал экономический прогресс в отношениях между Китаем и Хунну. С одной стороны, женщины получали золотые украшения и шелк, а с другой стороны – тончённые шкуры соболей.* Эта торговля привела хуннов к восприятию и творческой переработке блестящих достижений китайской цивилизации. Степняки восприняли китайскую культуру приёма пищи, покупали китайские лакомства.

Происходил импорт классического образования. На земли современной Монголии приезжали китайские учителя и проповедники. В любом случае, кочевники получали значительные выгоды от близости мирных оседлых китайцев. *Самые серьёзные войны между союзом Хунну и Китаем возникали вследствие нарушения системы обмена.* Не будем забывать, что китайцы, так же как и римляне, считали все окружающие народы *варварскими*. Хунны рассматривались ими исключительно как объект влияния. Они не были для китайцев субъектны. Со временем китайцы, напуганные хуннским экономическим ростом, совершали неоднократные попытки полномасштабного вторжения в степь и завоевания хуннов.

Уже во II–I вв. до н. э. китайцы пытались опустить уровень хуннского развития, принимали дискриминационные законы в торговой сфере. Во многих случаях именно запреты на вывоз китайских товаров приводили к набегам последних. *Хуннские вторжения внутрь Китая имели своей целью заставить китайцев восстановить прежний товарооборот.* Такими, в частности, были хуннские походы, предшествовавшие заключению мирных соглашений 174 и 162 годов до н. э. Впрочем, особенность соглашений 174 и 162 гг. до н. э. в том, что Китай официально признал *субъектность Хуннского объединения.*

В I в. н. э. хунны потерпели сокрушительное поражение. В 93 г. их союз распался. Причиной тому стали агрессивные действия сяньбийцев (считающихся возможными предками монголов) и динлинов (по спорному мнению Л. Н. Гумилёва, считающихся европеоидами). Жестокая война хуннов и сяньбийцев на землях современных Монголии и Северного Китая продолжалась до 158 года, когда выжившие хуннские роды разделились на четыре группы. С тех пор, пути хуннов разошлись. Одни были вырезаны сяньбийцами, другие китаизировались, третьи осели на востоке Персии (современный Афганистан).

Четвёртая группа разгромленных хуннов, представляющая клан политической элиты, подверглась особенным преследованиям сяньбийцев. Она

отошла на крайний запад и сумела оторваться от вражеских передовых отрядов лишь в предгорьях Урала (!), где встретила помощь местных угорских народов (в первую очередь, *манси*). Эта группа, смешавшись с уграми, составила костяк *гуннов*. В III–IV веках на границах римской ойкумены возникли *Хунни*, поставившие в 450-х гг. финальную точку в политическом могуществе Западной Римской империи.

ДУНАЙСЬКІ АУКСИЛІЇ НА ПІВНОЧІ ПОНТУ

Колесников Костянтин Миколайович
Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро)

Ще від часів Республіки легіон майже ніколи не виступав на полі бою без підтримки допоміжних військ – союзників, найманців, федератів тощо. Впродовж століть аж до часів пізньої Імперії ахіллесовою п'ятою римського війська залишалася слабка кавалерія, саме тому до легіонів долучали іноземні допоміжні кінні підрозділи. Для збільшення розмірів діючої армії, набраної з римських громадян, легіони посилювалися також додатковими піхотними контингентами з іноземців, які подекуди за чисельністю дорівнювали самим легіонним військам.

Від часів Августа, після завершення тривалого циклу громадянських війн, у системі організації армії Римської держави остаточно перемагають тенденції уніфікації: допоміжні війська за зброєю і тактикою уподібнюються римським легіонам, основною структурною одиницею ауксилії стають кінні али (*alae*) та когорти (*cohors*) – п'ятисотенні (квінгенарні, *quingenaria*) і тисячні (міліарні, *milliaria*), піхотні (звичайні) і змішані (“кінні”, *equitata*) військові підрозділи. Формально в квінгенарній піхотній когорті (*cohortes peditatae*) мало служити 480 піхотинців, номінальний склад кавалерійської али дорівнював 480 вершникам, тоді як змішана (“вершницька”) когорта включала до свого складу 600 бійців – 480 піхотинців та 120 вершників. Чимало частин усіх трьох типів були стрілецькими (*sagittariorum*), тобто екіпірованими, як лучники. Приблизно після 80 р. близько 12% усіх допоміжних частин було збільшено вдвічі, тобто п'ятисотенні (квінгенарні, *quingenarie*) когорти й али перетворено на тисячні (міліарні, *milliariae*), штат яких номінально складався з 1000 солдат, хоча на практиці коливався від 720 / 800 до 1040 солдатів.

Унаслідок Дакійських війн і стабілізації Дунайського кордону, особливо після розміщення в містах Північного Причорномор'я римських гарнізонів, серед епіграфічних пам'яток нашого регіону з'являються латинські написи (переважно посвяти й епітафії), пов'язані з солдатами-ауксиларіями, та клейма відповідних армійських частин і флотських формувань, нанесені на черепицю і цеглу. Судячи з наявних епіграфічних

джерел, до кінця II ст. у складі римських вексилляцій I Італійського легіону перебували ауксиларії II Луцензівської когорти (*cohors II Lucensium*). Зі зміною складу херсонеської вексилляції наприкінці II ст. допоміжні війська на Кримському півострові склалися із солдат I Бракараугустової (*cohors I Bracaraugustanorum*) та I Кілікійської когорти (*cohors I Cilicum m.*), оперативно підпорядкованих XI Клавдієвому легіону, а також із військових моряків (класіаріїв, *classiarii*) та морських піхотинців (*miles classis*) Флавієвого Мезійського флоту. Також у Херсонесі в другій половині II – на початку III ст. перебували бійці I когорти сугамбрів, на що вказує надгробок Гая Юлія Валента, солдата I Сугамбрської когорти із центурії Павліні. До складу римського військового контингенту Північного Понту належала також кіннота, про яку відомо з латинської епітафії сорокарічного вершника Юлія Валеса з али Атекторігіана (II ст.), із зображень фракійського вершника з Харакса, яке містить напис зі згадкою опціону префекта (помічника командира) Першої Фракійської когорти Луція Фурія Севта, та з присвяти препозита і протектора Аврелія Канди..., який очолював вексилляцію XI Клавдієвого, I Італійського легіонів та Далматської кінноти приблизно на зламі III–IV ст.

Галльську алу Атекторігіана (*ala Gallorum Aetectorigiana*) було сформовано ще в I ст. до н. е. та названо на честь першого командира – вождя Атекторікса (*Aetectorix*). Алу набрано з вправних у верховій їзді галлів у Лугдунській Галлії, але з часом до її складу рекрутувалися уродженці тих місць, де вона дислокувалася. Наприкінці II ст. вершники Атекторігіанської али, що походили вже з балканських вихідців, належали до складу Таврійської вексилляції, командування якої перебувало в Херсонесі.

Перша Фракійської Сирійська вершницька когорта була п'ятисотенною (квінгенарною) та, судячи з епітету *Syriaca*, чимось відзначилася в Сирії. Її створено за Доміціана в 78 р. і спочатку розміщено в Мезії, потім тимчасово переведено на Схід в оперативне підпорядкування Десятого Бурхливого легіону (*legio X Fretensis*).

Другу Луцензівську когорту (*cohors II Lucensium*) з Хараксу, вершницьку за складом, створено в першій половині I ст. з вихідців із кельтського (галісійського) племені луцензів (*Lucenses*) з Іберійської Галіції. На Балканах до її складу поступово рекрутували місцевих мешканців. Вона дислокувалася в колишньому кельтському поселення Абриті (*Abritus*, поряд із сучасним Разградом у північно-східній Болгарії), у Монтаненсії (*Castra ad Montanensium, Municipio Montanensium*, сучасна Монтана у Болгарії на березі ріки Отоста), в Кабілі (*Cabyle*, поблизу сучасного Ямбулу, на південному сході Болгарії), з 192 р. – в Германі (*Germana*, нині – Сапарева Баня, у південно-західній Болгарії, Кюстендільська область, за 90 км від Софії).

Перша Бракараугустова вершницька когорта римських громадян (*cohors [prima] Bracaraugustanorum [quingenaria] equitata civium Romanorum*) розташовувалася в Дакії, в Августії та Боросне Марі; назву отримала

від племені перших рекрутів – бракарів (*Bracari*) з Галіції (*Gallaecia*), що в районі сучасного м. Брага (римська *Bracara Augusta*). Аппіан характеризував бракарів як украй войовничий народ.

Перша Кілікійська тисячна стрілецька когорта вершників (*cohors I Cilicium milliaria equitata sagittariorum*) уперше згадується в Мезії в 78 р.; після Дакійських війн засвідчена джерелами в Нижній Мезії 134 і 157/8 років.

Першу Клавдієву Сугамбрійську вершиницьку когорту ветеранів (*I Claudia Sugambrorum Veterana eq.*) було створено в I ст. до н. е. – I ст. н. е., за часів правління Августа або Тиберія. Вона була набрана з сугамбрів / сікамбрів (*Sugambri, Sicambri*) – германського племені, що мешкало на правому березі Рейну, поруч із сучасним кордоном Німеччини і Нідерландів. У 9 р. сікамбри підтримали повстання Армінія, наслідком якого стало знищення трьох римських легіонів Публія Квінтілія Вара (*Publius Quinctilius Varus*) у Тевтобурзькому лісі. В III ст. регіон, замешканий сугамбрами та їхніми сусідами, став частиною теренів франків (*Franks*) – об'єднання старих племен навколо нового імені, яке означало “вільних [людей]”.

Допоміжні загони, сформовані з сікамбрської молоді, взяли активну участь у придушення фракійського повстання 26–27 рр., що відбувалося в умовах складної місцевості Балкан. Пізніше I Сугамбрська когорта фіксується військовим дипломом 75 р. у Велико Градище (Сербія), а після 86 р. вона тривалий час базувалася на території Нижньої Мезії. В 134–135 рр. її солдати перебували в Палестині, де брали участь у придушенні повстання бар-Кохби. Після цих подій когорту було повернуто до Нижньої Мезії, де вона знову фіксується військовими дипломами 145 р. та 156/7 р. Солдати цього підрозділу перебували в Мезії до кінця другої третини II ст., а потім були переведені в Сирію, де ауксиларії-сугамбри зафіксовані військовим дипломом 167 р. Між 145–167 рр. I когорта сугамбрів, як частина Мезійської армії, могла повернутися в Нижню Мезію й знову увійти до Херсонеської вексилляції. Наприкінці II – на початку III ст. ця когорта перебувала в оперативному підпорядкуванні XI Клавдієвого легіону.

У III–IV ст. до складу римської вексилляції в Херсонесі входили піхотинці I Італійського та XI Клавдієвого легіонів та вершники якогось із підрозділів **Далматської кінноти**. Нотиція дігнітатум повідомляє про 31 такий підрозділ (*cunei Dalmatarum*) в Західній імперії та 17 – у Східній. Наприкінці IV ст. для несення прикордонної служби вони були розміщені у фортецях Августе (*Augustae*), Бононія (*Bononia*), Дортіко (*Dortico*), Дробета (*Drobeta*), Суцидава (*Sucidava*), Варіна (*Varina*), Кастра Мартіс (*Castra Martis*); також у чорноморському фракійському порту Анхіалосі (*Anchialos*) дислокувалася ще одна вексилляція Далматів – *equites Dalmatae comitatenses Anc(h)ialitana*. Крім Далматів, на західному узбережжі Чорного моря розміщувалися кінні підрозділи скутаріїв (щитоносців), катафрактаріїв (важкоозброєних), сагіттаріїв (кінних лучників) – три палацові

(палатинські) вексилляції та мінімум чотири поштові (комітатенські). Ці мобільні кінні загони захищали два стратегічні військові шляхи: *Via Pontica* – з Константинополя в Істрос та *Via Militaris* – від Аква Каліде і Деултума на північ, через Балканський хребет в Маркіанополь та Нікополь-ад-Іструм. Цими двома шляхами можна було в найкоротші строки перекинути війська як уздовж узбережжя, так і до Дунаю. Це добре пояснює факт розташування значних кавалерійських сил у приморських містах Анхіалосі, Одессосі, Істросі, Томісі: за першою вимогою командування вони могли залишити стаціонарні табори, завантажитися на судна, відправитися в будь-яку точку морського узбережжя для виконання поставлених бойових завдань. Саме таким шляхом в першій половині IV ст. в Тавриці з'явився підрозділ Далматської кінноти, первинним місцем дислокації якого були придунайські чи західнопонтійські фортеці.

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ІМПЕРАТОРА ІРАКЛІЯ (610–641) В КОНТЕКСТІ ВІЗАНТІЙСЬКО-ПЕРСИДСЬКОЇ ВІЙНИ

Мельник Віктор Мирославович

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ),
Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова
(м. Вінниця)*

У 610 році шляхом державного перевороту полководець Іраклій здобув трон правителя Східної Римської імперії (Візантії). Не минуло і року, як Іраклію довелось стати першим візантійським імператором, котрий особисто очолив війська. Момент був складний – стратегічні противники (перси) наступали по всій лінії кордону, захопили Дамаск і Кесарію Палестинську. Три тижні рішуче оборонялись городяни Єрусалима, але врешті-решт Гроб Господній опинився під контролем Персидської імперії. Під час різанини загинуло 66 тисяч єрусалимських християн, близько 35 тисяч потрапили в рабство. *Сирійські хроніки* повідомляють про допомогу персам з боку палестинських і сирійських євреїв. Це стало приводом для гонінь на іудеїв на підконтрольних візантійцям азіатських провінціях.

Перси вийшли на сучасний ізраїльський берег Середземного моря та розрізали територію Візантійської імперії на дві частини – припинилось сухопутне сполучення між Грецією та Єгиптом. У 616 році Єгипет також здався персидському імператору Хосрову II (591–628). Якщо у Палестині перси зуміли перемогти завдяки єврейській общині, то у Єгипті закріпились внаслідок чисельної громади християн-монофізитів (противників константинопольського православ'я). Важливо, що дружина Хосрова II Ширін дотримувалась монофізитського віросповідання. Відповідно, єгипетські християни, які боролись проти константинопольського право-

слав'я, з радістю прийняли владу Ірану, де їхні єдиновірці мали повноту політичних та економічних прав.

У 617 році перси захопили Халкідон і стали на відстані 20 кілометрів від Константинополя (*достатньо сказати, що давній Халкідон (тепер – Кадикьой) сьогодні є районом Стамбулу*). Вся Мала Азія (сучасна Туреччина) тотально спустошувалась грабіжницькими набігами. *Вперше після походу Александра Македонського (334 р. до н. е.) перси контролювали ці землі!* Іраклій послав до Хосрова легатів із проханнями миру та розробляв план перенесення столиці до Карфагену (нині Туніс).

З економічної точки зору відбулось таке:

1. Єврейська община не бачила вигоди від візантійського панування, оскільки постійні внутрішні суперечки та коливання податкової політики не давали змоги налагодити стабільну середземноморську торгівлю (як це було за часів розквіту Римської імперії).

2. Монофізитська община прагнула приходу персів не лише через погані стосунки з пануючим Константинопольським патріархатом. Дружина Хосрова II Ширін домоглася імператорських привілеїв та пільг для своїх єдиновірців. У Ктесифоні подейкували, що сам імператор таємно охрестився – чи то у монофізитство, чи то у несторіанство! При цьому монофізити в рамках Візантії мали менші географічні обрії для торгівлі, аніж у рамках Персії. Як мінімум, влада Хосрова дозволяла їм, як і євреям, здійснити давню мрію – встановити пряму торгівлю з Китаєм.

3. Єгипет мав значення житниці Константинополя. Якщо Італія завжди проїдала сицилійський і лівійський хліб, то візантійці їли єгипетські харчі. Коли Хосров анексував Єгипет, регулярні поставки хліба припинились. Традиція безкоштовно роздавати хліб у Константинополі, встановлена в день заснування міста (11 травня 330 року), була припинена.

4. Анатолійський регіон був знаменитий завдяки розведенню коней. Його завоювання, як мінімум, позбавило Візантію практики постійного оновлення скакунів для армії.

Картину трагедії доповнювала епідемія чуми, що знову розгорілась у 619 році. Не було що їсти, не було на чому пересуватись, підтримка населення зникла. За таких обставин на підтримку імператора Іраклія виступила православна церква. *Вольовий патріарх Сергій I (610–638) зупинив втечу Іраклія у Західну Африку та надав дозвіл на використання всіх церковних багатств для протистояння ворогу.* Православні церкви та монастирі безперестанно служили літургії на підтримку імператора і проповідували серед своїх прихожан стійкість, терпимість. Імператору передали всі золоті та срібні прикраси, елементи оздоблення, що знаходились у славетному Соборі Святої Софії. *Церква вперше на офіційному рівні виступила із рішучим засудженням державної корупції та запропонувала план дій щодо боротьби з нею.*

Союз Іраклія та Сергія I призвів до кардинальних реформ. *По-перше, Іраклій видав розпорядження про зниження якості срібних монет.* При

цьому, візантійці продовжували карбувати таку ж кількість золотих монет як і раніше, але вага їхня зменшилась. Іраклій зобов'язав усіх підданих використовувати нову малоякісну монету за такою ж вартістю, котру мали попередні драхми. Срібна монета стала важити на два-три грами менше (близько 6,8 грама), тоді як мідні монети (11-грамові фолліси) зменшились у вазі до 8 грамів. *По-друге, Іраклій оголосив про всезагальну податкову повинність.* Уперше в античній історії населення підлягало виплаті податків у такій кількості і в такому розмірі, як того забажає імператор. Не існувало більше жодних обмежень, крім здорового глузду. *По-третє, імператор оголосив про нетерпимість до корупції, але саму корупцію, “з огляду на скрутне становище”, обклав податками.* Запрацювало специфічне візантійське правило: якщо ти продаєш посаду, довідку чи послугу, то мусиш заплатити мито. Якщо ж ти береш хабар, то мусиш взяти ще додатково половину суми для сплати у державну скарбницю – фіск.

Обидві імперії знаходились у стані надзвичайної напруги сил. Такого масштабного зіткнення ніколи не було в історії Середземного моря! Лев Гумільов (1912–1992) охрестив цей найстрашніший у давній євразійській історії конфлікт *Світовою війною VII століття.* Хоча на початку правління Іраклій був готовий перенести столицю Візантії до африканського Карфагена, але ініціатива Константинопольського патріархату дозволила імператору залучити нові ресурси та реанімувати державну ідеологію. Завдяки церкві війська Іраклія здійснили перелом у війні з персами (627) та змусили Іранську імперію капітулювати в 628 році.

РАФФЕЛЬШТЕТЕНСЬКИЙ МИТНИЙ СТАТУТ ПОЧАТКУ X ст.: НОВІ ОБРІЇ АНАЛІЗУ ТЕКСТУ І МІЖНАРОДНОЇ СИТУАЦІЇ

Виноградов Геннадій Миколайович
Дніпровський гуманітарний університет (м. Дніпро)

Так званий Раффельштетенський митний статут (далі – РМС) належить до унікальних пам'яток середньовічної доби як з точки зору його текстуальних характеристик, так і в якості документу важливого практичного призначення, що протягом тривалого часу виконував роль координатора насамперед митно-фінансових сосунків в регіоні зіткнення широкого кола східно-франкських державних, дипломатичних, комерційних, релігійно-місіонерських інтересів з центрально- та східноєвропейським переважно слов'янським світом. Відкритий та введений до наукового обігу баварським гуманістом Авентіном (1477–1534), РМС неодноразово скорочено й повністю публікувався (починаючи з авторитетної Monumenta Germaniae Historica 1863 і 1897 pp.), перекладався і коментувався. Чи не найповніший на сьогодні археографічний, історіографічний, текстологіч-

ний та історичний аналіз пам'ятки з кількома варіантами власних перекладів здійснив О. Назаренко. Крім цього відомого російського науковця, текст РМС доволі регулярно потрапляв до уваги таких знаних дослідників, як А. Вайц, А. Кунік, О. Штольц, Ф. Цолльнер, Х. Фіхтенау, Р. Йоханек та ін. Утім інформаційний потенціал РМС ще не є вичерпаним (якщо подібне в принципі можливе як стосовно документу, що аналізується, так і взагалі), особливо в контексті низки кардинальних теоретико-методологічних змін, котрі протягом останніх двох десятиліть спостерігаються в царині медієвістики на тлі глобальніших перетворень в гуманітаристиці (так званий “лінгвістичний поворот” чи інші типологічно близькі метаморфози в теоретичній та прикладній площинах, насамперед – поглибленого текстурально-лінгвістичного аналізу).

Для нашої теми важливими є такі принципові обставини. По-перше, на сьогодні у більшості медієвістів не викликає сумніву, що середньовічна християнська цивілізація була не стільки сукупним результатом соціально-економічних, суспільно-політичних, етнокультурних та інших хрестоматійних процесів, а більш-менш вдалою реалізацією скоординованих зусиль духовної і світської влади щодо втілення суто християнських, запозичених з юдейської традиції й препарованої до космополітичних поліетнічних і полікультурних стандартів, уявлень про максимально точну земну проекцію Царства Небесного й Промислу Божого, що в прикладному вимірі означало створення відповідних соціальних, політичних, церковно-ієрархічних й інших структур. По-друге, як так звані три святі мови (єврейська, грецька й латина), так і “живі” германські, слов'янські, кельтські та інші мови у Середньовіччі вважалися, згідно з християнською доктриною про Боготвілення та ідею, що все реальне в той чи інший спосіб є матеріалізацією Слова Господнього, точнішою за інші фізичні реалії моделлю Божого Промислу, а отже звичайною практикою і місіонерів, і християнських інтелектуалів в цілому було цілеспрямоване утворення численних неологізмів (етнонімів, топонімів, імен тощо) за зразками святих мов, а також своєрідне “навантаження” новим суто християнським змістом слів з класичних латини, грецької чи згаданих “живих” мов.

З огляду на зазначене вище, усі без винятку середньовічні тексти, які повністю, фрагментарно чи навіть у пошкодженому в пізніших копіях вигляді дійшли до нашого часу, потребують кардинального переосмислення під кутом зору нових теоретико-методологічних орієнтирів. РМС, в якому знайшла відображення інформація стосовно економічних, етнічних і релігійних взаємин центральноєвропейських теренів з доволі розвинутою соціально-економічною, торговельною, культурною та іншою інфраструктурою з так званими “варварськими” територіями, що потребувало від перших паралельно з вирішенням суто політичних і комерційних питань всебічно сприяти організації місіонерської роботи, фінансовій і кадровій (перекладачами, посередниками, консультантами тощо) підтримці релігійних осередків з відповідною освітньою і виховною роботою. Важливим

сегментом зазначених організаційних заходів обов'язково мало стати кваліфіковане насичення необхідних для ефективного функціонування прикордонної інфраструктури документів, дія яких поширювалася не тільки на східно-франкський істеблїшмент, але й на частину суміжних варварських територій, на яких саме купці-християни за традицією здійснювали, поряд з основними комерційними обов'язками, заходи з численних і складних “посередницьких” функцій (як зазначалося, насамперед перекладацько-посередницьких) для сприянні навернення язичників.

Окремі елементи латиномовного тексту РМС дають підставу, зрозуміло, з певною долею умовності та гіпотетичності, стверджувати свідоме прагнення анонімних авторів документу включити до його лексичного складу так звані “провокаційні” елементи, покликані створити додаткову монотейстичну атмосферу як для місіонерів, так і для неофітів. Зокрема, стосовно рабів у РМС використано універсальний термін “servus”, “ancilla” стосовно жінок, а також “mancipia” як узагальнюючий. Втім варто пам'ятати, що свобода як така з точки зору християнства вважається одним з найбільших Дарів Бога, а отже є абсолютною містичною цінністю, обмежувати яку неможливо. Тобто, наведені терміни необхідно розуміти як “служіння”, “слуга”, “служниця” тощо, але не в сенсі “невільництво”. Більше того, поняття “mancipium” містить у своєму складі, крім “manus” – “рука” як символ благословення, поняття “capio”, серед значень якого є “спускатися на землю” (ангели – “вісники” грецькою мовою, Воля Бога тощо), “охоплювати”, “володарювати” (єврейське значення нащадків Ноя, Яфета і Мешеха (Мосха грецькою) та інших авторитетних біблійних персонажів. Наприклад, оригінальна назва Німеччини містить Deutsch, яке походить від грецьких і, відповідно, латинських понять “Бог” і “охоплює”. Загальнослов'янське “мито” походить, найвірогідніше, від латинського дієслова “mito”, яке в числі низки значень має символічні для християнства поняття “преображення”, “зміна” тощо; навіть назва однієї зі згаданих у РМС грошових одиниць – “скотос” (латинський оригінал “scotos”) цілком може мати прототипом грецьке σκότος – “темрява”, “морок”, “сутінки” в сенсі натяку на гріхи, пекло тощо, звідки, цілком можливо, і назва Шотландії.

Таким чином, латиномовний варіант РМС та переклади потребують переосмислення під кутом зору сучасних уявлень, які прагнуть відтворити власне середньовічну систему ставлення до мови й історичних реалій.

ІСТОРІЯ ПОДАТКІВ В УКРАЇНІ: ПОГЛЯД У МИНУЛЕ ТА СУЧАСНІ РЕАЛІЇ

Пасічник Юрій Васильович

*Національний університет біоресурсів та природокористування України
(м. Київ)*

Складність процесів як у суспільстві загалом, так і в податковій системі зокрема, багато в чому обумовлюється ментальністю нашого народу. Для співставлення дій наших пращурів від часів Київської Русі (842–1240 рр.) із сьогоденням, виявимо, наскільки мудро зроблено висновки з історії із пріоритетом розгляду формування та стягнення податків.

Відомий факт, який зафіксовано у літописах, що київський князь Ігор, незважаючи на домовленості із підкореними племенами щодо збору данини, у 944 р. вирішив додатково зібрати її у древлян, за що був убитий. Його жінка, княгиня Ольга (920–969, роки князювання – 945–960) зробила конкретні висновки із цієї ситуації і з 947 р. фактично запровадила власну систему стягнення податків, яка включала уроки та устави (розмір та зміст данини), погости (місця збору), збирачів тощо, що було прообразом податкової системи. До нашого часу не збереглося артефактів, які б підтверджували розмір та умови збирання данини, але відомо, що за роки правління княгині Ольги не було зафіксовано жодного протесту збоку племен, а отже можна припустити, що це їх задовольняло. Відомо також, що всю данину вона ділила на три частини – 2/3 направлялось в княже місто Київ, а 1/3 – в її рідне містечко Іскоростень. Орієнтуючись на врожайність тодішніх культур, можливості промислу, можна дійти узагальнюючого висновку, що сукупні збори не перевищували 1/3 загального доходу племені.

Зазначимо, що американський економіст Артур Лаффер (нар. 1940 р.) наприкінці 70-х рр. XX ст. запропонував криву співвідношення податків до доходу (її потім назвали на його честь), де оптимальною є ставка в 30%. Як потім зазначав сам автор, подібну ідею висловлювали арабський просвітитель Ібн Хальдун (1332–1406) та Дж. М. Кейнс (1883–1946), проте не згадує нашу княгиню Ольгу. Проводячи історичні паралелі, згадаємо, що за часів становлення Незалежності України, з першої половини 1991 р. до 1 січня 1993 р. на доходи фізичних осіб (тодішній прибутковий податок) діяла максимальна ставка у 90%, хоча в інших країнах Європи вона не перевищувала 40%. До чого це призвело? Підприємці застосували сучасні заходи протесту – ухилення від сплати цього податку, запровадили тіньові схеми, підкуп податківців, зарплату в “конвертах”. Принагідно зазначимо, що цей рівень податку не був єдиною причиною такого стану на початку 90-х років XX ст., але багато в чому йому сприяв.

Вагомою проблемою нині є “розмитість” податкового законодавства. Зазначимо, що діюча схема справляння податків, передбачена Податковим

кодексом, також не характеризується досконалістю, тому що від часу прийняття у 2010 р. до нього внесено 120 (!) правок. Звертаючи погляд у минуле, зазначимо, що правнуком Ольги, київським князем Ярославом Мудрим (978–1054, роки князювання в Києві – 1016–1018, 1019–1054), було складено перший звід законів, зокрема з нормування окремих податків, відомий як “Руська правда”, проте чіткої юридичної сили він не мав.

Зазначимо, що в усіх устроях Запорозької Січі, яка проіснувала з 1553 р. до 1775 р. і вважається вольницею українського народу, діяла налагоджена система збору різних видів податків, проте їх розподіл, також як і інших доходів, справедливою не характеризувався. Подамо дані про розподіл урядової платні за 1762 р.:

на 38 куренів	– по 140 руб.;
отаманові кошовому	– 70;
військовому судді	– 60;
військовому писарю	– 50;
осаулові	– 40;
38 отаманам	– по 27.

Відомі факти, що під час руйнування Запорозької Січі у 1775 р. було конфісковано: у Калнишевського 15 880 голів худоби, писаря Глоби – 13 774, старшини Гаранжі – 2910. Також був випадок, коли розлучені запорожці на Різдво 1768 р. під час перевиборів старшин, незадоволені значним розмежуванням у статках між старшинами та рядовими, вигнали Калнишевського та старшин, і для їх утихомирення були задіяні російські війська з артилерією.

Незважаючи, що ще в Конституції Пилипа Орлика від 1710 р. була закладена норма розмежувань доходів Гетьмана та державної казни, перший бюджет України часів гетьманства вдалось сформувати лише за Данила Апостола (1654–1734, роки гетьманства– 1724–1734) у 1728 р.

Відповідна нерішучість щодо впорядкування бюджетно-податкового законодавства прослідковується за часів Центральної Ради (4 березня 1917 – 29 квітня 1918 р.), яка так і не спромоглась прийняти бюджет, і лише 11 квітня 1918 р. був ухвалений закон “Про тимчасовий розпис видатків на 1918 р.”.

Ці окремі співставлення, безумовно, не можуть бути вагомим науковим підґрунтям для з’ясування проблем у сучасній податковій системі, проте історичний досвід має сприяти прийняттю обґрунтованих рішень.

ТОРГІВЛЯ ТА ОПОДАТКУВАННЯ В КОНТЕКСТІ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА

Лисенко Ярослав Олександрович

*Адвокатське об'єднання "Адвокатська сім'я Лисенко" (м. Київ),
Комітет митного права Асоціації Адвокатів України (м. Київ)*

Магдебурзьке право походить від назви міста Магдебург (земля Саксонія), яке у 1294 р. підтвердив саксонський курфюрст, князь Альберт. Грамоти разом зі збірником норм звичаєвого права "Саксонське зеркало" та міського муніципального права й утворили так зване Магдебурзьке міське право. Рада Магдебурга надавала грамоти всім містам, що хотіли жити за Магдебурзьким правом. З того часу воно стало поширюватися на інші європейські міста.

На території України Магдебурзьке право з'явилося разом із німецькими колоністами. Німці отримали право організувати в галицьких і волинських містах самоврядні громади (війтівства) з автономними судово-адміністративними інституціями. Перші війтівства були створені у Галицько-Волинській державі, зокрема, у Львові, що вважається початком періоду часткового надання Магдебурзького права (1287–1353 рр.). Усього за цей період таке право надано 7 містам. З 1329 р. до 1791 р. литовські князі, польські королі, українські гетьмани надали Магдебурзьке право більше 220 українським містам. До кінця 18 століття Магдебурзьке право отримали майже всі міста та містечка Лівобережної та Правобережної України.

Нормами Магдебурзького права врегульовувалась ціла низка правовідносин, зокрема у сфері торгівлі й оподаткування. Мешканці міст, на території яких діяли норми Магдебурзького права, отримували право вільної торгівлі, збирання податків. Всі доходи поступали в міську скриню, з якої йшла **плата за Магдебурзьке право**, вносились податки, покривались різні витрати.

У соціально-економічному розвитку міст серйозне значення мали вище згадувані жалувані грамоти, якими верховна влада надавала містам права й гарантії, що забезпечували їхню життєдіяльність як центрів ремесла й торгівлі, а також закріплювали місце й становище городян як стану феодального суспільства. Надані містам заохочувальні привілеї та пільги сприяли економічній діяльності населення. Чим помітнішою ставала роль міст в економічному житті держави, тим наполегливіше виступали городяни з вимогою політичних гарантій у суспільстві.

Привілеї звільняли міщан від обов'язку примусових робіт, окремих повинностей, утримання гінців і послів, від обов'язку виставляти на замку сторожу тощо. **Міста могли мати власну казну**, млин, воскобійні, броварні, солодовні, перевози, громадську лазню, шинок, які передавали в наймання. Їм надавалося право зведення будинку для Магістрату, на ниж-

ніх поверхах якого дозволялось мати крамниці. У **крупних містах був гостинний двір для купців, які здійснювали оптові операції. У Києві дозволялося двічі на рік проводити ярмарки.** Міщани могли вільно курити палик, варити пиво й мед, торгувати навіть заморськими винами, за що вони **сплачували єдиний грошовий податок.** Загалом же вони виконували як загальнодержавні повинності (утримання королівського війська, сплата грошових податків у державну скарбницю, так і ті, що визначала міська влада (на утримання адміністрації, на користь духовенства тощо). Сплачували вони й мито: торговельне, вагове, мостове. Купці й ремісники сплачували податки згідно з доходами.

Щодо витратусіх цих зборів давався щорічний звіт перед війтом і всім поспільством.

Міста з Магдебурзьким правом поділялися на дві групи: міста, де мала місце магістратська управа і міста з управою ратушною. В містах з магістратською управою органами місцевого самоврядування виступали магістрати, яким належала вся повнота влади. Магістрат керував справами міської адміністрації, суду, господарства, фінансів, поліції та складався із ради, яка займалася адміністративно-господарськими справами. Магдебурзьке право в Україні надавало радам широкі повноваження: вони забезпечували оборону міста та порядок в ньому; розглядали цивільні справи; вирішували питання господарського життя міста; регулювали торговельні операції; займалися розподілом податків між міщанами та контролювали їх своєчасний збір; санкціонували акти купівлі-продажу нерухомого майна в межах міста; видавали міщанам довіреності на укладення торговельних угод тощо.

На селян та жителів невеликих містечок розповсюджувалося різновид Магдебурзького права – так зване Волоське право. Сільське самоврядування також ґрунтувалося на німецькому праві, але дещо в спрощеній формі. За цим правом панщина замінювалася натуральним податком, а земля переходила в громадське користування.

Історична оцінка поширення Магдебурзького права, його ролі і значення для України не може бути однозначною. Однак, цілком очевидно, що воно сприяло виділенню міського населення в окремих суспільний стан; міста отримали самоврядність, судову і податкову незалежність; право власності на землю; пільги щодо торгівлі і ремесла. Наслідком запровадження Магдебурзького права стало виведення більшості міст із під влади феодалів, князів та воєвод, скасування норм звичаєвого права, утворення та розвиток нових політико-правових форм і методів організації суспільства.

ПАПСКАЯ ФИСКАЛЬНОСТЬ В XIV–XV вв.: ПРОКУРАЦИИ

Санжаров Валерий Анатольевич,
Санжарова Галина Федоровна

Киевский университет имени Бориса Гринченко (г. Киев)

Согласно каноническому праву, епископ, архидиакон или аббат при посещении своего епископства, архидиаконства или приорства получал определенные выплаты – прокурации. XIII в. унифицировал практику канонического визита. В XIV в. папство начинает проявлять интерес к этому виду обложений. В 1316 г. папские сборщики налогов в церковной провинции Буржа сохраняют в пользу святого престола прокурации по приходам, которые архиепископ Жиль Колонна не смог посетить из-за своей кончины. С середины XIV в. папству удается добиться перераспределения прокураций в свою пользу: отчисление определённой их части становится обязательным. При Кlemente VI (1342–1352) епископы платят авиньонскому папе полупрокурации. Начиная с Иннокентия VI и Урбана V святой престол резервирует себе две трети и даже полные прокурации. Но эти резервы по преимуществу затрагивали лишь отдельные диоцезы, поступления от прокураций нестабильны: они то падают (с 1356 по 1359 г.), то стабилизируются, как в последующие годы.

Анализ поступлений в Апостольскую палату при Иннокентии VI позволяет оценить удельный вес прокураций в системе папских поборов. Выплаты по прокурации фигурируют в реестрах сборщиков с 1356 г. Поступления в папскую казну от прокураций за 1356–1362 г. превосходят сборы аннат в Англии за 1353–1362 г. (срок сопоставимый со средней продолжительностью владения церковным бенефицием): соответственно 49 699 и 36 905 флоринов. Но доля прокураций в общих доходах папства ещё невелика. Полные сборы папской прокурации 1356 г. (11 790 флоринов) оказываются однопорядковыми с поступлениями по прокурации 1374 г. в отдельных церковных провинциях.

Григорий XI (1370–1378) добился перевода прокураций в разряд постоянных и общеобязательных обложений. Но сбор прокураций встречал серьёзные трудности. Счета прокурации 1369 г. в церковной провинции Санса позволяют отметить значительный удельный вес недоимок в общем сборе. В 1372 г. папа Григорий XI под угрозой отлучения предписывает французским архиепископам и епископам предоставлять сведения об общем числе и размерах прокураций.

Сбор прокураций переходит в ведение папских коллекторов, и даже в случае, когда прелат в течении определённого времени пользовался своим правом визита, причитавшееся вознаграждение он получал от папского сборщика.

Схизма заставляла авиньонских пап ещё ревностней относиться к нуждам казны. С этого времени прокурации в том их виде, в каком они

окончательно оформились при Григории XI, являются почти исключительно французской проблемой. Страны, оставшиеся в “римском подчинении”, совсем не знали прокураций в пользу святого престола. Признавшая Клементу VII папой Кастилия была освобождена от уплаты прокураций. Таким образом, основное бремя прокураций несла Франция.

Прокурации – один из наиболее важных источников папских доходов в последний трети XIV в., они поставляли папской казне до 1/3 всех сборов. Десятинное обложение даже до его сокращения наполовину уступает поступлениям от прокураций. Только в богатых коллекториях Реймса и Прованса поступления по десятине были выше. В четырёх счетах сборщиков авиньонского подчинения из четырнадцати прокурации превосходят все остальные поступления вместе взятые.

Но с ростом поступлений нарастают и трудности сбора прокураций. В диоцезе Буржа сборы по прокурации 1388 г. составляет только 60% от прокурации 1381 г. и 47% от требуемой суммы. Апостольская палата пытается переложить трудности сбора, связанные с войной и обнищанием бенефициев, на самих облагаемых. Прежде всего, она позволила прелатам самостоятельно взимать прокурации при условии передачи святому престолу определённой части сборов (чаще всего половины). Этим папы освобождали себя от превратностей сбора и надеялись на его большую тщательность, избегали расходов, связанных с его проведением, а в ряде случаев могли рассчитывать и на предоплату. Папа Климент VII дважды, в 1384 и 1389 гг., отказался подобным образом от прокураций в пользу французских прелатов (например, с епископа Парижа потребовали половину полученного и выплаты авансом 400 франков).

Многие епископы предпочли оставить коллектора и отказаться от визитов. В 1395 г. папа Бенедикт XIII разрешил епископам самим собирать прокурации при условии 1) передачи в апостольскую палату половины собранных сумм без вычета расходов или 2) уплаты авансом 60 тысяч франков.

Сопrotивление уплате прокураций вынуждало пап, как и в случае с другими поборами, идти на определённые уступки, но эти отступления всегда носили временный характер. Апостольская палата стремилась вернуться к исходному порядку вещей, обеспечивавшему максимальный учёт интересов только одной стороны – самого папства – при первой же возможности.

Становится обычным включение в уплату прокураций бенефициев, пользовавшихся освобождением от обложений, или признанных неспособными к уплате папских поборов из-за их бедности. За счёт увеличения вдвое по сравнению с предыдущим сбором числа облагаемых прокурацией 1391–1392 г. в диоцезе Каор добились увеличения поступлений на треть. В коллектории Реймса все без исключения бенефиции облагаются прокурациями. Прокурации стали “одной из самых тяжких ран, которую церковь продолжает углублять”.

Выплата папским сборщикам прокурации 1397–1398 г. была прервана выходом Франции из подчинения папе Бенедикту XIII. В 1403 г. папа Бенедикт XIII попытался возобновить сбор прокураций в свою пользу, но уже в 1406 г. ордонанс Карла VI навсегда прервал сбор прокураций в пользу папы во Франции. В 1417 г. папа Мартин V подтвердит отказ папства от претензий на взимание прокураций.

Право прелатов на взимание прокураций было восстановлено. В диоцезе Буржа начиная с прокурации 1416–1417 г. все последующие прокурации взимались в пользу архиепископа. Сравнение архиепископской прокурации 1419–1420 г. с папской 1391 г. показывает снижение поступлений почти вдвое.

В дальнейшем значение прокураций как источника дохода будет неуклонно падать.

ФІСКАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ УГОРСЬКОГО КОРОЛІВСТВА XV–XVI ст.

Смерека Богдан Володимирович

*Львівське відділення Інституту української археології та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Львів)*

Серед описово-статистичних джерел Угорського королівства (відомі в першу чергу урбаріями XVIII ст.) мало дослідженим залишається чималий масив т. зв. “портальних списків”, що зберігаються в Державному архіві Угорщини. Найдавніші зразки цих документів датуються серединою XV ст. (1452 р. укладений найдавніший “портальний список” поселень комітату Нітра). Всього двадцятьма роками пізніше датується аналогічний список населених пунктів комітату Унг, 2/3 території якого охоплювали західні терени сучасної Закарпатської області. При цьому єдиними опублікованими зразками названих документів залишаються видані у 2001–2012 рр. в м. Шалготар’ян чотири томи “портальних списків” комітату Ноград за 1597–1689 рр.

Воснові назви “портальний список” (лат. *connumeratioportarum / conscriptioportarum*, словац. *portalnysupis*) – “*porta*”, тобто “брама”. Уточнювалося навіть, що податковою одиницею вважаються ті ворота, через які може проїхати повністю навантажений сіном віз. Іншими словами, йшлося про садибу, або ж про сукупність садіб, мешканці котрих, як можемо припустити, були кровно спорідненими. Відтак, можемо говорити про архаїчну (і тим не менше тривало існуючу) форму поселення, аналогічну дворищам у галицьких, чи задругам у балканських поселеннях.

Для того аби зрозуміти якими поняттями оперували збирачі “брамного” податку і які цінні відомості можемо відшукати в документах, розглянемо

докладніше типову структуру “портального списку”. Він включав у себе наступні компоненти:

- перш за все, повне ім’я власника поселення;
- поруч вказувалося число “порт”;
- також фіксувалася кількість виборних очільників громад – війтів або солтисів (в оригіналі *iudex / iudices*; в латиномовних описово-статистичних документах Речі Посполитої такі іменуються *advocatus / advocati*) у поселеннях зазначеного вище власника.

Додатково зазначалася кількість кметів (*coloni*), священників (*pastor-communis*), загородників з житлами і без (*inquilinidomos [non] habentes*), садиб (*sessio*), знищених будинків (в їх числі – відновлених (*combusta ex restaurate*) та безповоротно спустошених (*combusta ex deserta*)).

Відтак, джерела містять цінні відомості для історико-демографічних досліджень, а також для студій над власницькою приналежністю поселень.

Збором податку займалися спеціальні комітатські урядники, що іменувалося перцепторами або дікаторами. Відповідальними за справедливе стягнення коштів виступали шляхетські судді – призначені королем урядники (лат. *iudexnobilium*, угор. *szolgabíró*, словац. *slúžny*, нім. *Stuhlrichter*). Цей уряд був впроваджений у 1232 р. королем Андрашем II – відповідним статутом проголошувалося, щоу кожному комітаті таких суддів має бути четверо (саме такого числа урядовців намагалися дотримувалися і пізніше, хоча воно могло відрізнятися). Шляхетські судді виконували, окрім судових, ще й адміністративні функції по відношенню до шляхетського стану очолюваного ними округу (а згодом, по відношенню до всіх його мешканців). Їх резиденція знаходилася в замку (тобто в ідеалі кожен комітат мав налічувати принаймні чотири замки).

Слід зауважити, що до впровадження уряду шляхетських суддів фіскальні функції в комітатах виконували їх очільники, жупани (угор. *ispán*, лат. *comes*). Однак вже у XIII ст., у зв’язку з наданням шляхетському стану значних привілеїв (основний полягав у звільненні шляхти від повинностей на користь королівства) відбулося поступове падіння авторитету жупана, уряд якого став спадковим і фактично перетворився у синекуру. Натомість, реальне виконання фіскальних функцій перейшло до шляхетських суддів.

Попри ослаблення влади іспанів і посилення адміністративних важелів очільників округів, поділ королівства на комітати зберігався до XX ст. Територія сучасної Закарпатської області знаходилася в межах чотирьох комітатів (лат. *comitatus*, угор. *vármegye*, словац. *kráľovský komitát / hradské španstvo / kráľovská župa / stolica*):

- Унг (з центром в м. Унгвар, тепер Ужгород) – охоплював сучасні Ужгородський (без ряду сіл на півдні району), Великоберезнянський, Перечинський райони;
- Берг (столиця – Бергсас, тепер Берегове) – Берегівський, Мукачівський, Воловецький, більша частина Свалявського, села на заході Іршавського та півдні Ужгородського районів;

- Угоча (з центром в м. Севлюш, сучасний Виноградів) – Виноградівський, ряд сіл на заході Хустського та півдні Іршавського районів;
- Мараморош (столиця Хуст, пізніше Сигіт) – Міжгірський, Тячівський, Рахівський, села на сході Свалявського, Іршавського та Хустського районів.

Останній, як високогірний, довший період залишався слабо колонізованим “ведмежим закутком” Угорського королівства. М. Грушевський звертає увагу на те, що, попри вживання терміну “Мараморош”, в джерелах ще на зламі XII і XIII ст., аж до початку XIV ст. ця значна територія не мала статусу комітату і підпорядковувалася Угочагській жупі, а конкретно – замку Вішк (тепер смт Вишково Хустівського району; замок відомий з 1281 р., статус королівського міста Вішк набув 1329 р.). Відтак, відсутність мережі замків на цих теренах та інші об’єктивні труднощі для виконання шляхетськими суддями фіскальних функцій призвели до того, що “брамні” списки для Мараморошу, на відміну від інших комітатів, нам невідомі.

ДО ПРОБЛЕМИ ІСНУВАННЯ НАЙДАВНІШОЇ ЛИТОВСЬКОЇ МИТНИЦІ У м. КАНЕВІ

Козубовський Георгій Анатолійович
Інститут археології НАН України (м. Київ)

Традиційний поділ завойованих монголами територій, по великих ріках, зберігався і в литовську добу. Ще наприкінці XIV ст. в районі Києва (певно, південніше) існував улус Хурмудая, на Лівобережжі “область Бек-Ярика”.

Наявність митника у м. Каневі зафіксував всередині XIII ст. Плано Карпіні. Як і в давньоруський час, Канівське Придніпров’я, місце традиційних переправ через Дніпро, залишалося надзвичайно важливим регіоном в золотоординську й литовську добу.

Певно, на початку колонізації степу, литовська влада використовувала вже існуючі митниці при переправах.

З початку міжусобиць у Золотій Орді з 1360-х рр., а особливо з утвердженням влади литовських князів, внутрішні митниці опинилися на зовнішніх кордонах держави.

Про одну з таких митниць на р. Дністрі згадує інок Зосима (1419 р.): “... тутъ бяше перевозъ и порубежье воложское. Об одну сторону Волохове перевозъ емлють, а о ею страну великого князя Витовтовы и тамгу (с проходячихъ) емлють и тьмъ ся обои делятъ”.

Подібна ситуація фіксується і в районі Канівської переправи. На лівому (ординському) боці Дніпра знаходиться населений пункт Келеберда. Поруч ще в XIX ст. в цьому районі фіксували близько 78 000 десятин першо-

класних степів, що передбачає концентрацію значної кількості кочовиків. Одна з версій, сам топонім Келеберда (Кереберда), як і велику кількість різноманітних варіантів подібних прізвищ на Полтавщині, пов'язує із сином Тохтамиша – Керімберди (1412–1413(?)). Сам Керімберди згадується у джерелах як ворог литовського князя, який “...столец отцевский, хотячи шаблею от Витолда отбити...”

Протягом свого володарювання золотоординська влада удосконалила систему посад, пов'язаних із стягненням мита: “тамгачі” (“митник”, “печатник”), “тартнакчі” (“вагар”), “караул” та ін., а також службою на річкових та прикордонних заставах: “темічі” (“човняр”), “кьопрючі” (“мостовий”) та ін.

В сучасній історіографії, для Північно-Східної Русі “тамга” розглядається найприбутковішим податком із товару. За джерелами кінця XIV ст. вираховується в алтин (6 денег) з рубля: “А тамги и осминечего от рубля алтын” (1398 р.).

На початку XX ст. польський дослідник М. Гумовський звернув увагу на рідкісні тоді знахідки золотоординських монет із литовськими контрамарками “колюмнами”. Він пов'язав таке контрамаркування зі спеціальними прикордонними митними коморами за правління Вітовта (1392–1430), одна з яких знаходилась у м. Каневі на Дніпрі. В наш час, не зважаючи на збільшення інформації про подібні знахідки (у тому числі й такої, що викликає сумніви з приводу автентичності контрамарок), питання про час та місце здійснення контрамаркування залишається дискусійним.

Такі знахідки концентруються в південній частині Київщини та на Поділлі, датуються I–IV чвертю XV ст. і досить часто зустрічаються в одних комплексах із празькими грошами Вацлава IV (1378–1419). Так, як і скарб 1887 р. із с. Ключники біля м. Канева: 100 празьких грошів і монет Золотої Орди, значна частина яких містила литовські контрамарки.

Такі монети можуть розглядатися в контексті їх визнання як законних платіжних засобів в районах, що нещодавно відійшли під владу чи вплив Литви. Але, Канівське Придніпров'я надзвичайно насичене і знахідками празьких грошів, абсолютна більшість яких датується монетами Вацлава IV.

В існуючій історіографії (Н. О. Соболева) це пов'язувалось із тим, що зазначений район був традиційно заселеною територією, із низкою містечок. Дійсно, на багатьох давньоруських поселеннях регіону фіксуються археологічні й нумізматичні матеріали XIV–XV ст. Але в Україні існує значна кількість щільно заселених територій цього часу, проте вони істотно поступаються знахідкам Канівщини. Певно, концентрація тут скарбів може бути свідченням проходження шляхів поблизу найважливіших переправ та митного пункту, а також постійної небезпеки біля них.

Принаймні, засвідчений у джерелах похід Скиргайла на Звенигород і Черкаси 1395 р. свідчить про надзвичайну важливість південних окраїн

Київського князівства в житті Литовсько-Руської держави. Може бути пов'язаний якраз із необхідністю взяти під контроль найважливіші переправи і митні пункти. Адже південні кордони Київської землі співпадали із загальнодержавними.

Наявність золотоординських монет в одних комплексах із празькими грошами передбачає не тільки їх сумісний обіг протягом значного часу, а й метрологічну відповідність (певно, як 2 : 1). Хоча значна частина знахідок, які склалися лише з празьких грошів чи джучидських дирхемів указує на структурованість грошового обігу, різні групи монет переважно обслуговували різні рівні платежів. У степових районах України знахідки празьких грошів, за окремими винятками, не фіксуються. Це може пояснюватися непоширеністю чеської валюти якміри вартості та платіжного засобу у кочовиків України. Але не останню роль відігравали й усталені платіжні тарифи на митних переправах, які традиційно збиралися у звичній джучидській монеті.

Серед литовських митних пунктів в Україні Канівська митниця, напевно, належала до найдавніших.

ЕВРОПЕЙСКАЯ ВНЕШНЯЯ ТОРГОВЛЯ И НАЛОГООБЛОЖЕНИЕ В ПЕРИОД ИТАЛЬЯНСКИХ ВОЙН (1494–1559): ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ, РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ И ДИПЛОМАТИЧЕСКИЙ ДИСКУРСЫ ЭПОХИ РАННЕГО НОВОГО ВРЕМЕНИ

Циватый Вячеслав Григорьевич

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (г. Киев)

В эпоху раннего Нового времени, наряду с возникновением и эволюцией европейской системы государств, происходит объективно обусловленный процесс институционального оформления внешней торговли, внешней политики и дипломатических служб государств Европы, а также процесс формирования соответствующих политико-дипломатических систем.

Итальянские войны являются одним из сложных конфликтов Западной Европы. Они кардинально изменили внешнюю политику и дипломатию почти всех государств континента. Накануне этих войн в международных отношениях Европы произошли серьезные изменения, европейские страны оказались втянуты в конфликт между империей Габсбургов и французской монархией. Этот конфликт, продолжавшийся больше 60 лет, стал одной из главных причин институционализации принципа политического равновесия в Европе.

С конца XV века Европа вступила в новый этап международных отношений. Великие Географические открытия приблизили Новый Свет и

Восток к Европе и территориально расширили географические рамки торговых путей, переформатировав и перспективы внешней торговли в целом. Заокеанские колонии Испании и господство Португалии на морских путях в Юго-Восточную Азию выдвинули эти страны в число первых колониальных держав и торговых государств-партнёров.

С образованием единых государств в эпоху раннего Нового времени изменяется и характер как внешней политики, так и внешней торговли: институционализировалась новая система “политического равновесия”. Феодалная природа государства определяла характер внешней политики, дипломатии и внешней торговли. Война являлась одним из главных её проявлений. Среди причин, вызывавших международные конфликты, были пограничные споры, династические притязания, борьба за торговую монополию. Французское абсолютистское государство, развивавшее в это время оживлённую торговлю с левантийскими странами, нуждалось в транзитных пунктах в Италии. Французская монархия устремляется поэтому на завоевание богатой и культурной Италии, которой до великих открытий принадлежало первое место в торговле Европы.

Союз Франции с турецким султаном против Габсбургов дал скоро и материальные результаты для французской торговли. В 1535 г. французское правительство заключило с турецким султаном договор о капитуляциях, согласно которому французы получили важные привилегии в торговле с Турцией. Затруднения, которые испытывал Карл на юго-востоке и юге Европы от турок (а турки в 1529 г. дошли до самой Вены), были весьма на руку Франциску I. Союз с турками позволил ему снова занять Милан.

Среди факторов, неблагоприятно отразившихся на социально-экономической истории Италии (турецкая экспансия в Восточном Средиземноморье, перенесение центра международной торговли в Атлантику) особую роль сыграли именно Итальянские войны (1494–1559 гг.) как первый общеевропейский конфликт институционального характера. Итог первой общеевропейской войны на рубеже Средневековья и раннего Нового времени – Испания в Италии и во всем Западной Средиземноморье. Като-Камбрезийский мир 1559 г. открыл новый этап в истории международных отношений, внешней политики и дипломатии. Испания владела обоими “полюсами богатства” Европы.

Во Франции начались Религиозные войны (1562–1598 гг.). Во внешней политике усилился внешнеполитический фактор. Конфессиональная солидарность в оформлении внешнеполитических союзов становится заметнее, так как соперники Испании – Англия, Республика Соединенных провинций.

Таким образом, в эту эпоху у итальянцев пробудилось сознание необходимости политического и национального единства (объединения). Появились произведения, посвящённые истории страны, и политические трактаты, авторы которых осуждали сепаратизм и призывали к объеди-

нению Италии под властью монарха. Наиболее ярко эти идеи отразились в трактате Никколо Макиавелли “Государь” (1513 г.) и в “Истории Италии” Франческо Гвиччардини (1530-е годы). Однако стремление к политическому объединению страны в то время не могло быть успешным. Уже с XV века и экономическая, и политическая обстановка в Италии ухудшилась. Одной из главных причин этого было завоевание турками восточного Средиземноморья, а вследствие этого – падение торговли с Востоком и перемещение торговых путей из Средиземного моря в Атлантический океан.

Экономический упадок Италии в XVI веке привёл к усилению её политической распылённости. Италия превратилась и в период раннего Нового времени постоянно оставалась объектом борьбы между соседскими государствами – Францией и Испанией. В 1449–1559 годах эти страны вели между собой на территории Италии захватнические войны, в результате которых большинство областей Италии оказались под господством Испании.

В 1701–1714 годах Италия была ареной военных действий, которые велись за так называемое испанское наследство. После этого преобладающее влияние в стране приобрела Австрия. Но и позднее (до середины XVIII века) на территории Италии постоянно шли войны между испанскими Бурбонами и австрийскими Габсбургами, и политическая карта страны неоднократно перекраивалась, а внешняя и внутренняя торговля европейских государств приобретала зависимый характер, попадая зачастую в фазы трансформации.

В эпоху раннего Нового времени (XVI–XVIII вв.) в Европе сформировалась особая модель внешней торговли и налогообложения.

ДВІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ФУНКЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА: КУЛЬТУРНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТИ

Петрушенко Олена Федорівна

*Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова
(м. Вінниця)*

Мельник Віктор Мирославович

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ),
Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова
(м. Вінниця)*

У процесі вивчення та осмислення козацької доби (XV–XVIII ст.) важливо усвідомити, що *козацтво виконувало насамперед дві цивілізаційні функції з яскраво вираженим економічним змістом:*

Функція I – колонізатори. Козаки стали головною військовою та суспільною силою, що змогла освоїти степові простори Південної та

Східної України (в т. ч. Донщини). За допомогою козаків українці почали розглядати степ як *“свою землю”*. Постійні війни з турками і кримськими татарами були частиною політико-економічної та соціально-культурної боротьби запорозьких козаків за провідне місце в *географічному просторі Причорномор'я*. Оскільки протягом століть українські степи вміщали численні тюркські кочівницькі племена (печеніги, торки, половці, татари), що впливали на стиль життя наших предків, то можна впевнено стверджувати їхню активну участь в процесі формування української культури. *Козацтво, походження якого багато вчених вбачають саме у кочівницьких традиціях номадів, було мостом між тюрками та слов'янами*. Через козацтво українці засвоїли багато елементів татарсько-турецької культури.

Функція 2 – оборонці християнства. Засвоєння козаками елементів тюркських культур (турецької, татарської) відбувалось паралельно із зростанням православної релігійної самосвідомості.

Вважаючи себе спадкоємцями грандіозного політичного утворення доби середньовіччя (*Візантійської імперії*), турецькі (османські) султани виношували не менш грандіозні плани завоювання Європейського континенту. З цією метою вони і називали себе *“імператорами ромев (римлян)”*, що дозволяло їм, як і колишнім візантійським імператорам, претендувати на підкорення своїй владі *не тільки всіх земель давньої Римської імперії, але і всіх християнських країн світу*. Таким чином Турецька імперія намагалась створити величезну *європейсько-азіатську наддержаву, що об'єднала б переважну більшість мусульман і християн під владою єдиного султана з роду Османів*. Для реалізації важкого завдання турки використовували як військову, так і *“м'яку силу”*. Турецька влада сягала сучасних Угорщини та Австрії. Турки підкорили собі Кримське ханство, взяли під контроль торгівлю на Середземному і Чорному морях. Для подальшого наступу вглиб Європейського континенту турки-османи потребували безпеки в тилу, а також продовольства, сировинних ресурсів, нових рекрутів. Все це їм мали дати українські землі, що з 1569 року стали частиною спільної Речі Посполитої.

Серйозного удару по турецьких планах створення вселенської мусульмансько-християнської імперії завдали спільні військові операції литовсько-польських військ та козацтва. *Всім відомо, що перша згадка про українських козаків відноситься до 1492 року і стосується пограбування запорожцями турецьких купців*. Починаючи з 1492 року ця практика пограбувань та знищення турецьких торговельних караванів стає звичною справою. *Козацькі загони нападали не тільки на турків-торговців, але і на підлеглих туркам кримських татар*. З метою протистояння зростаючому кримському ринку работоргівлі волинський шляхтич Дмитро Байда Вишневецький заснував у 1553 році першу козацьку фортецю на острові Мала Хортиця. Ця попередниця Запорозьких Січей з півночі була укріплена небезпечними для судноплавства річковими порогами, а з півдня захищена повноводною течією Дніпра.

Запорозька Січ протягом історії неодноразово змінювала місцезнаходження. Втім воно ніколи не виходило за межі нижньої течії Дніпра. Її осередок завжди виступав політичним та економічним центром Запорозжя – важливого напрямку української колонізації. Незважаючи на часті й тривалі військові конфлікти запорозьких козаків з поляками, *Запорозька Січ, у силу її географічного розташування, увійшла до історії як передовий форпост Європейського континенту в боротьбі з Турецькою (Османською) імперією.*

Дійсно, турки планували створити вселенську мусульмансько-християнську імперію шляхом завоювання Європи. До цього їх підштовхнуло успішне завоювання Візантійської імперії (воно закінчилось взяттям Константинополя 29 травня 1453 року). З метою полегшення завдання, османські султани навіть оголосили себе “імператорами римлян” і “охоронцями православного населення”. Однак, не слід забувати, що відповідно до релігійно-політичної доктрини середньовічного ісламу, керівники Турецької (Османської) імперії сподівалися на поступову ісламізацію своїх християнських підданих. Ось чому в документах того часу боротьбу запорозьких козаків із турками і татарами називали “захистом християнства”, а за козаками твердо закріпилась характеристика “оборонці віри”.

Саме боротьба запорозьких козаків проти турків, а не їхні конфлікти з польською владою, сприяла зростанню зовнішньополітичного авторитету козацтва. Винятково ці процеси релігійно-політичного характеру призвели до дипломатичного визнання українських козаків європейськими правителями. Серед останніх найбільше значення мав імператор Священної Римської імперії Рудольф II.

ТОРГІВЛЯ В МІСТІ БРОДИ НАПРИКІНЦІ XVI – СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТЬ

Турега Юрій Орестович

Львівський національний університет імені Івана Франка (м. Львів)

В урбаністиці торгівля посідає одне із формотворчих місць у теоріях появи і розвитку міст, тому в рамках вивчення історії міських осередків на українських землях в період раннього Нового часу доцільно звернути більше уваги на дослідження ролі та стану комерції в конкретних містах. Гарну можливість для студій у сфері торгівлі нам надає приватне місто Броди завдяки порівняно добре збереженому фонду війтівських і расцьких книг, на основі яких була підготовлена дана розвідка.

Місто Броди, завдяки його вдалому географічному розташуванню і торговим привілеям, відвідували з крамарською (і не тільки) метою жителі близько 85 населених пунктів, як з околиці й прилеглих до міста терен, так

і з земель чи не всієї Речі Посполитої (Амстибів, Буськ, Бар, Замостя, Збараж, Кам'янець-Подільський, Кременець, Луцьк, Львів, Люблін, Мінськ, Могилів, Олесько, Олика, Острог, Прилуки, Радзивилів, Гарнопіль та ін.), а також з-за кордону, як-от купець з Персії Сергій Евазович чи Юсуп Турчин з Константинополя “*alias Carogroda*”. Як правило, власне купці приїжджали до Бродів на ярмарки, які з 1629 р. проводилися тричі на рік, а люд із не надто віддалених від Бродів сіл і міст мав також можливість відвідувати й міські торги. Купці з інших міст привозили на продаж, або виконуючи укладені на попередніх ярмарках договори, алкогольні напої, дьоготь, збіжжя, мед, олію, одяг (“сукні роблені потурецьки”), ремісничі вироби (100 кіс на липневому ярмарку 1664 р. не вельми успішно намагався продати Себастьян Косцьолок з Томашова), рибу, текстиль (адамашок, сдваб, мухаер, паклак, угорське сукно, фалендиш, швабське полотно), тютюн, хміль, шкіри. Приганяли велику рогату худобу, коней. Гості міста Броди мали можливість не лише продати свій товар, а й купити чужий. Наприклад, купець Петро з Бершади в крамі бродівського міщанина, жида Якуба, міняв свій тютюн і ріжки на фалендиш, а шевці-міщани з Радзивилова взяли шкір на 110 злотих у Зелманового зятя Хони.

Помітне місце в житті міщан посідала торгівля кіньми. На сторінках міських актів часто фіксуємо військових і шляхту, які приїжджали до Бродів, щоб продати коників, здобутих “жовнірським звичаєм”: “на експедиції козацькій під Кумейками”, чи “достаючи Пушкаренка в Зінькові”, або ж “минулої війни з Московією”. Загалом, під час купівлі-продажу скакуна продавець давав обіцянку за три “купецькі штуки”: що кінь не астматичний, не сапний, а особливо, що не крадений. Крім того, продавець часто зобов'язувався захищати інтереси покупця у випадку висловлення претензій на коня з боку третьої сторони. В окремих випадках покупець мав змогу проїхатися на коні чи поспостерегти за ним під час роботи, наприклад, як той возить дрова з лісу.

Власне бродівчани також вели активну торговельну діяльність, відвідуючи Бар, Берестечко, Беч, Варшаву, Вишневець, Вінницю, Вроцлав, Глухів, Горохів, Гданськ (у 1645 р. Петро Коцельський виконував роль посередника між гданськими купцями і шляхтичем, черським чашником Ольбрихтом Пенклавським у справі поставки двох шкут пшениці), Дубно, Жешув, Залозці, Замостя, Казимир, Київ, Ковель, Корець, Костянтинів, Люблін, Львів, Меджибіж, Олесько, Олику, Острог, Ожеховці, Почаїв, Сатанів, Снятин, Сокаль, Тарнопіль, Торунь, Умань, Ярослав. Їздили також у Волощину й Туреччину, наприклад, у 1590 р. Израелько, син Бороха, “від'їхав на закупи до Волох”, а в 1639 р. Миколай, син Якоба Пірумовича, вїйта вірменського права міста Бродів, за дорученням батька їздив, щоб скупити різних товарів “*do Anguriey*”, а на зворотному шляху зустрівся “*w Tekirtaku ziemi Tureckiey*” із Бохосом, прозваним Тафрالی, – львівським міщанином, з яким продовжив свою путь до Ясс. Жителі Бродів також

їздили на Україну (українськими містами бродівчани вважали Меджибіж, Умань). Так, “Фарловський на Україні перець по пів гривни фунт міняв на горівку, а горівку по 16 з половиною злотих... залишок горівки w Tasmına [na jar]marku міняв на горіхи... фунт горіхів по півзлотого і [4] гроші”. Станіслав Ласковський розповідав, що “вивіз з України 5 коней, 30 куснів сала і тисячу кварт горівки”.

Ще одним відгалуженням купецької діяльності, яким займалися жителі Бродів, була торгівля при війську. Міщани, маючи бажання, за словами Матиаша Левандзика (1662), “tych zcislych czasow zkad kolwiek chleba zabiezec”, із сер. XVII ст. возили на продаж до обозу горівку, питний мед, хліб, оселедець, пригнані волів. Також до сер. 1650-х рр. частина міщан активно торгувала вином, зокрема, продавали у Києві, до Замостя. Сонячний напій привозили з т. зв. угорської дороги або ж купували у посередників. До прикладу, Дмитро Малицький у 1632 р. іздив “do Węgiei po wino”, яке придбав у “Werezka za Beskidami” (очевидно, це сучасні Нижні Ворота Воловецького району Закарпатської області).

Тісно пов’язаними з гендлярською діяльністю бродівчан були фурмани (візники), які здійснювали перевезення як товарів, так і пасажирів. Інколи їх послуги використовувала держава. Наприклад, Войцеху Тарнопольському трапилася добра фура до Микулинець, де візника надібав татарський посол, при якому Войцех змушений був перебувати протягом 7 тижнів, заїхавши аж до Ясс.

Опрацювання міських актів також дає можливість подивитися нарізноманітні аспекти торгівлі між містом та його околицею, проливає світло на просторову і ділову організацію торгового процесу, на відносини між купцями й містом, популярність торгівлі серед різних груп населення Бродів, вплив владних структур на стан торгових відносин.

Таким чином, оглянуті нами питання далеко не вичерпують торговельну історію міста Броди, яке у досліджений період не тільки приймало східноєвропейський торговий люд, але й саме прихистило значну кількість купців, торгові справи яких охоплювали простір від земель Високої Порти на сході до Вроцлава і Гданська на заході.

МАРШРУТ СЛЕДОВАНИЯ “КАЗНЫ” МОЛДАВСКОГО КНЯЖЕСТВА ПО ОПИСАНИЯМ АРМЯНСКОГО ПУТЕШЕСТВЕНИКА СИМЕОНА ЛЕХАЦИ (1584–1639)

Арапу Валентин Васильевич

Молдавский государственный университет (г. Кишинёв, Молдова)

Симеон дпир Лехацци родился в 1584 г. в Замостье. Его родители были выходцами с Кафы. Имея скромное социальное происхождение, Симеону Лехацци удалось получить образование и стать писцом (*дпир*) и дьяконом.

В 24-летнем возрасте он начинает своё паломничество к святым местам. Скитания Симеона Лехацы продлятся 12 лет и лягут в основу его работы “Путевые заметки”.

Акоп Джололян Сируни (1890–1973) перевёл на румынский язык ту часть путевых заметок Симеона Лехацы, в которой описывается следование торгового каравана по территории Молдавского княжества. Исследователь полагает, что в армянском оригинале текста термином “харадж” обозначается “казна” (рум. *vistierie, tezaur*), то есть подразумевалась “дань которую посылали ежегодно Порте”.

Непосредственно путешествие Симеона Лехацы из Львова в Константинополь продлилось с 15 февраля по 10 сентября 1608 г. В середине февраля Симеон вместе с “молдавскими купцами-армянами” выехал из Львова, через 10 дней достигнув Снятина. Далее автор описывает маршрут следования по городам молдавского княжества: Сечов[а] (Suceava) – Яш-Базар (Iași) – Васлов (Vaslui) – Берлат (Bârlad) – Галац (Galați). Будучи в Яссах, Симеон Лехацы присоединился к своим соплеменникам, ходже Ованнесу Кероненцу и сыну Аврама, ходже Хачику, которые везли *казну* (харадж) “из страны валахов в Стамбул”. Симеон описывает весьма примечательный обычай, “по которому в каждом городе казна должна была оставаться два–три дня и везде должны были давать еду и питьё им (сопровождающим казну) и вьючным животным”. Вероятнее всего в дни пребывания в городах, *казна* пополнялась за счёт собранных налогов с населения ближайших округов (*ținute*).

Дальнейший путь следования каравана охватил следующие населённые пункты: Мачин (Măcin) – Харасуь (Medjidia) – Базарчоь – Брават – Енгикёй – Чанкин – Айдост – Делиорман (Ludogorie) – Кырккилисе (Kırk-Kilise) – Константинополь. В дальнейшем своём путешествии Симеон Лехацы посетил Венецию, Рим, Иерусалим, Каир, Мекку.

Румынский историк Богдан Мурджеску подчёркивает, что ежегодно Молдавское княжество обязано было уплачивать дань (*харадж*; рум. *haraci, tribut*), официальные протокольные дары султану и высшим османским чиновникам (*peșcheșurile*) и “секретные денежные средства в качестве взятки для получения и сохранения трона”.

В XVII в. дань уплачивалась авансом, ежегодным крайним сроком оплаты считалась дата 1 мая. Центральное Казначейство Порты заверило в октябре 1615 г. акт об оплате хараджа Молдавским княжеством “в счёт финансового 1615–1616 года”, также, документально было заверено “в сентябре 1616 г. об оплате авансом дани в счёт финансового 1616–1617 года”.

Вопрос об оценке объёма дани Молдавского княжества в 1608 году, когда свидетелем и латеральным участником транспортировки денег в Константинополь оказался Симеон Лехацы, представляется весьма сложным. В Молдавском княжестве тогда правил Константин Мовилэ (декабрь 1607 г. – ноябрь 1611 г.), который в 11-летнем возрасте *получил* трон,

послав ко двору султана своего приближённого (Карайман ага) с даром в “50.000 цехинов и с заверениями о повышении суммы дани”. Но эти деньги не являются хараджем, они представляют собой лишь “обязательство, взятое [господарем] при восшествии на трон”.

В историографии существует несколько точек зрения по этому вопросу. Ион Киртоагэ полагает, что в период правления Иеремия Мовилэ (1595–1606 гг.), харадж Молдавского княжества составлял 30 000 золотых. А. Д. Ксенопол оценивал сумму дани периода правления Гаспара Грациани (1619–1620 гг.) в 58 000 золотых. Михай Максим считает, что за период 1606–1634 гг. дань Молдавского княжества ежегодно составляла 35 000–40 000 золотых.

Б. Мурджеску утверждает, что на протяжении XVII в. Молдавское княжество ежегодно уплачивало Порте в качестве дани 30 000–35 000 золотых. В XVI в. плату хараджа проводили в 2–3 транша, в XVII в. дань оплачивали минимум в “10 траншей, иногда с интервалом в несколько дней между ними”, таким образом, взятые по отдельности, “сумы были маленькими, незначительными”. Среди финансовых обязанностей Молдовы и Валахии в отношении Порты, харадж представлял собой лишь “вершину айсберга”. По оценкам Б. Мурджеску, в период 1582–1591 гг. сумма “финансово-экономических обязательств” Молдавского княжества превышала ежегодно 300 000 золотых.

Исходя из общих оценок, попытаемся оценить приблизительно, для 1608–1609 финансового года объём дани Молдавского княжества в денежном эквиваленте: 30 000/35 000 золотых*, которые равняются соответственно 105 kg./122,5 kg. золота. При оплате серебряными монетами, соотношение было 1/12, соответственно денежная масса составила бы 1260 kg./1470 kg. серебра. Полученные цифры весьма приблизительны, поскольку в случае оплаты хараджа серебряными монетами, Центральное Казначейство Порты взымало дополнительные комиссионные в размере 1,4% от общей суммы, что представляло собой “разницу<курса>по соотношению к золотой монете”.

Таким образом, в 1608 г. году армянский священник Симеон дпир Лехацив своих путевых заметках описал процесс транспортировки хараджа Молдавского княжества в Константинополь. Прибытие доверенных лиц с данью 10 сентября подтверждает факт оплаты авансом, и, по существующей практике, только определённой части хараджа, в счёт финансового 1608–1609 года, для которого крайним сроком была дата 1 мая. Из-за своего скромного статуса, “грешный и недостойный” Симеон Лехаци не был посвящён во все детали перевозки хараджа в Константинополь.

---

* В экономической жизни Молдавского княжества *золотыми* было принято обозначать “золотые монеты сопоставимые по стандарту с венецианскими или венгерскими дукатами, то есть с монетой весом 3,5 gr. золотом”.

Крайне важними в цьому отношенні були і соображення надёжности и безопасности для всех участников этой процессии.

ТОРГІВЛЯ НА ЗЕМЛЯХ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ У XVI–XVII ст.

Семенюк Наталія Олександрівна

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (м. Дніпро)

На початку XVI ст. Чернігово-Сіверщина офіційно відійшла до складу Московської держави. Під тиском звідти у регіоні була видозмінена не тільки структура населення, а ще й структура економіки, в тому числі відбувалася трансформація торгівельної сфери. Майже суверенні уділи, перетворившись фактично на адміністративні одиниці Московської держави, переорієнтували торгівлю на нову столицю. Частина продукції, яка йшла раніше на експорт, передавалася до Москви як натуральний податок. Також із посиленням зв'язків з Московською державою природно послаблювалися економічні контакти з Великим князівством Литовським.

Наявність значних лісових масивів, багатих звірами та птахами, обумовлювали перевагу бортництва і полювання на Чернігово-Сіверщині. На початку XVI ст. ці заняття були найпоширенішими серед сіверян. Населення змушене було сплачувати повинності у вигляді натурального податку медом, рибою, хутрами. Після того, як територія відійшла до Московської держави, уряд останньої намагався заселити Сіверщину власними підданими, переважно служилими людьми. Цей процес спровокував розширення посівних площ. Як наслідок, частина сільськогосподарської продукції почала потрапляти на зовнішній ринок.

Вигідне географічне розташування Сіверщини сприяло появі торгових шляхів в регіоні. Зокрема, через Чернігів йшла торгівля з підлитовською Україною. З Путивля починався торговий шлях до Криму. На початку XVII ст. осадники з берегів Сейму їздили на торг до Новгород-Сіверського. В таких містах Чернігово-Сіверщини, як Чернігів, Новгород-Сіверський, Брянськ, Ніжин, Батурин, Конотоп, Ромни, Путивль, Рильськ, Севськ, Слєць, Курськ та Вороніж брали мито.

У регіоні розвивалося багато ремесел, і відповідна продукція також потрапляла як на внутрішній, так і на зовнішній ринок. Зокрема, у Чернігові в XVI–XVII ст. існував гончарний цех, де вироблявся найрізноманітніший посуд: горщики, миски, блюда, кухлі тощо. В регіоні розвивалося золотарство – виготовлення прикрас з цінних металів. У XIV–XVI ст. значним осередком цього промислу став, зокрема, Чернігів. В XV–XVI ст. на Чернігово-Сіверщині набуло поширення кахлярство – виробництво керамічних плиток. Також в досліджуваній період на Сіверщині почали ткати килими в багатьох поміщицьких майстернях, заснованих на

кріпацькій праці, про що повідомляє О. Шафонський у своєму “Чернігівського намісництва топографічному описі”.

За свідченнями іноземних мандрівників, Чернігово-Сіверщина була досить заможним в економічному сенсі регіоном, багато в чому випереджаючи навіть Москву. Італієць на польській службі О. Гваньїні наголошує на добротності Сіверщини, в лісах якої “дуже багато горностаїв, білок та меду; поля в цій області також дуже плодоносні”. А от “Московська провінція”, за його словами, “не дуже велика і не дуже плодоносна, так як ґрунти піщані, сюди ж додається непомірна та часто сувора нестійкість клімату, внаслідок суворих зим не сходять посіви”. О. Гваньїні зазначає також, що “в цій провінції мало меду та диких звірів; а плоди з дерев хоч і є, та несмачні”. Ось чому “не дуже велика і не дуже плодоносна” земля потребувала “великого та багатого” Чернігово-Сіверського князівства. Голландський торговець І. Масса наголошував, що Сіверщина має в достатку різноманітні хліби, худобу, мед, льон, хутро, воск і сало. Природно, що Москва “страшилась” втратити цю землю. Проаналізувавши такі дані, можна зробити висновок, що Сіверщина мала значний господарський потенціал, у тому числі і в торгівельній сфері.

У цілому слід визнати, що історія чернігово-сіверської торгівлі зазначеного часу є малодослідженою. Це пояснюється, по-перше, дефіцитом вітчизняних джерел з історії Чернігово-Сіверщини, які містять, по-друге, вельми обмежену інформацію про торгівельні процеси в регіоні. Таким чином, хроніки та мемуари іноземців, передовсім торговців, складають основний масив джерел з історії сіверської торгівлі XVI–XVII ст.

ТОРГОВЕ ПРАВО У СИСТЕМІ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПРАВА ЄВРОПИ: ПОГЛЯД ЗАРУБІЖНИХ ВЧЕНИХ

Ковальова Світлана Григорівна

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(м. Миколаїв)

Реконструкція системи європейського середньовічного права є важливим завданням сучасної медієвістики. У цьому контексті доцільно визначити складові елементи цієї системи, оскільки, як відомо, європейському середньовічному праву був притаманний значний партикуляризм. У сучасній історичній та історико-правовій науці виділяються такі складові середньовічного європейського права, як земське, міське, канонічне; вчені погоджуються із тим, що значне місце у системі соціальних регуляторів посідало звичаєве право. Однак щодо торгового права як складової середньовічного права існують розбіжності підходів. Метою даної розвідки є визначення основних існуючих думок та підходів зарубіжних

вчених до оцінки ролі та місця торгового права у системі середньовічного європейського права.

Історія формування та функціонування середньовічного торгового права в країнах Західної та Центральної Європи достатньо глибоко висвітлена у працях зарубіжних науковців. Концепція торгового права як особливої, відносно відокремленої складової системи європейського середньовічного права має як прихильників, так і опонентів. Загальновизнаним є той факт, що термін “торгове право” увійшов до побутового вжитку наприкінці XIII ст. в Англії. У 1622 р. вийшла праця Дж. де Малінеса “Консуєтудо, або давнє Торгове право (Consuetudo, Vel Lex Mercatoriaor The Ancient Law-Merchant)”, в якій вказаний термін вживався як науковий. Автор розглядав торгове право як складову права народів і наголошував, що воно походило від природного права, спільного для багатьох народів, і не було результатом правотворчої діяльності монархів. Така точка зору знаходить одностайність і серед сучасних вчених. Наприклад, Г. Дж. Берман вважає наявність окремої системи торгового права однією з визначальних ознак західної традиції права. Б. Л. Бенсон не лише визнає існування окремого торгового права у системі середньовічного права, але й наголошує на його універсальності, вказуючи, що воно використовувалося не тільки в Європі, а й у країнах Магрибу та мусульманського Заходу. Походження норм торгового права Б. Л. Бенсон виводить зі звичаєвого права та норм німецького права. Л. Е. Тракман вважає, що торгове право являло собою універсальну для всієї Європи систему норм, яка виникла поза впливом нормотворення влади. Відтак торгове право було сформоване самими купцями, які потребували спеціального захисту при веденні торгових операцій. Універсальність торгового права зумовлювалася необхідністю створення таких норм, які були б зрозумілими та прийнятними купцями у будь-якій країні. Схожих поглядів дотримується С. Е. Сакс, який вважає, що торгове право було принципово відмінним від права, створеного середньовічними феодалами, зокрема, воно не контролювалося місцевою владою і не зазнавало її впливу. Дослідник визнає, що загалом середньовічне право формувалося під значним тиском влади – як центральної, так і місцевої; однак, на його думку, суди, що керувалися нормами торгового права, виносили рішення на свій розсуд, незалежно від волі місцевого феодала. Водночас С. Е. Сакс визнає, що для сьогодення питання щодо наявності або відсутності автономного торгового права у середньовічній Європі виходить за межі суто наукового інтересу, оскільки його концепція використовується задля досягнення сучасних економічних та політичних цілей. Такої ж думки дотримується і канадська дослідниця Е. Кеденс, яка вказує, що торгове право є міфом, створеним уже в наш час задля підтримки політичних програм. Обґрунтовуючи свою позицію, Е. Кеденс стверджує, що середньовічна торгівля не потребувала спеціального регулювання, оскільки у феодалних європейських країнах, по-перше, існувала досить розвинена торгова інфраструктура, а по-друге, влада

забезпечувала надійний захист купців у більшості випадків. Тож, на думку дослідниці, не виникало потреби у додаткових нормах, що могли б регулювати торговельні відносини між купцями різних країн.

Німецький вчений А. Кордс вважає, що у середні віки терміном “торгове право” позначалася не окрема система норм, а низка привілеїв та пільг, які надавалися купцям монархами країн з метою оптимізувати процеси обміну на підвладній їм території. А. Кордс доходить висновку, що зміст терміну в середні віки якісно відрізнявся від того, що вбачають у ньому сучасні юристи. Сучасне змістове наповнення терміну почало формуватися не раніше XVII ст.

Проаналізувавши матеріали судової практики міст Ебердіну, Данцигу, Кемпену, Любеку та Ревеля, Е. Франкот отримала підстави вважати, що торгові суди, що діяли в цих містах у середні віки, керувалися нормами не спільними для всіх вказаних країн, а застосовували норми місцевого права. Тож, на думку Е. Франкот, у феодальній Європі не існувало універсальної системи загальноєвропейського торгового права, а в кожній країні склалися свої норми, що зазнавали впливу місцевих правових та політичних реалій.

Отже, оглянувши доробок зарубіжних сучасних вчених, можемо стверджувати, що ними не вироблено єдиної позиції щодо трактування характеру торгового права в середньовічній Європі, тож питання історії торгового права у середні віки потребує подальших досліджень.

ФІНАНСИ ТА ПОДАТКИ У ДЕРЖАВІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Левицька Надія Миколаївна

Національний університет харчових технологій (м. Київ),

Коцюбанська Ольга Олександрівна

Національний університет харчових технологій (м. Київ)

Найбільшим досягненням Богдана Хмельницького у ході Національно-визвольної війни українського народу було утворення й формування Козацько-гетьманської держави – Війська Запорозького. У всіх галузях державного будівництва – у війську, адміністрації, судочинстві, фінансах, у царині економіки і культури, Б. Хмельницький виступає як державний діяч великого формату.

Щодо фінансової системи та податків, то відомий український історик Володимир Антонович зазначав, що Б. Хмельницький мав блискуче фінансове обдарування, він обстоював правильну податкову систему, ніколи не знав, що таке брак грошей, у нього завжди була готова наперед платня для війська.

Український гетьман увів до обігу власну монету, яку карбували в Чигирині. На одному боці цієї монети була зображена шабля, на іншому

викарбуване ім'я гетьмана. Б. Хмельницький прагнув проводити самостійну фінансову політику, вважаючи її однією з основних ознак державності. Фінансову сферу держави гетьман спочатку контролював особисто, а за часів Національно-визвольної війни при гетьмані запроваджено посаду генерального підскарбія, який відповідав за стан фінансів гетьманської держави, за розподіл натуральних і грошових податків, установлював мито тощо. Систему податків і повинностей установлювали й регулювали універсали Б. Хмельницького.

Фінансова система Б. Хмельницького частково була сформована під впливом Речі Посполитої. Це виявилось, зокрема, у збереженні частини польських податків, які існували в межах українських земель до Визвольної війни. Ці податки надходили до військового скарбу. Також в обігу залишалися польські та литовські монети. При формуванні власної фінансової системи Б. Хмельницький враховував місцеві особливості.

Організація фінансових відносин у державі мала таку структуру: була спільна військова скарбниця, до якої надходили податкові платежі від землеробства, скотарства, полювання, рибних промислів, митні збори, акцизи, неподаткові надходження.

Податки на території держави Б. Хмельницького збиралися до військового скарбу та полкових скарбів. У містах збори надходили також до магістратів та ратуш. Основну частку в структурі державних доходів посідали податки.

Мито як один з різновидів податкових зборів та складова фінансової системи також з'явилось в козацькій Україні з часу набуття нею елементів державності. Саме універсалом від 28 квітня 1654 р. Б. Хмельницький запровадив митні збори, які стягувалися з іноземних купців, котрі торгували на території української держави. Цей універсал став першою спробою врегулювати тарифну справу козацької України в умовах ліквідації польського правління. Ця традиція зберігалася й у подальші роки.

Податками обкладалось найбільш незаможне населення: селяни та міщани. Козаки та монастирі податків не сплачували. Податки сплачували частково продуктами, частково грошми. Розміри податків становили 1–12 золотих. Установленої одиниці оподаткування не було. У різних регіонах держави брали податки десь від землі, а десь – від кількості худоби.

Гетьманська адміністрація збирала “показанщину” – податок на виробництво горілки, тютюнова десятина. Великі прибутки давало мито від продажу горілки, дьогтю, тютюну, зборів з млинів. Часто в державі податки здавали на “відкуп” в оренду окремим особам або організаціям. Орендарі звичайно збирали з населення більші суми, ніж треба було здати до скарбу.

Під час Визвольної війни запроваджувалися податки з меду, пива й горілки, які набули поширення на території України і в наступні роки. Б. Хмельницький намагався також запровадити оренди на право продажу алкогольних напоїв. За свідченням П. Алепського, митні прибутки та оренди з продажу горілчаних напоїв давали військовому скарбові до

100 тис. червоних золотих щорічно, а загальний річний бюджет Гетьманщини часів Б. Хмельницького складав більше мільйона золотих.

Одним із важливих елементів поповнення державного скарбу були прибутки від торгівлі. Існував ряд внутрішніх торгових зборів, що їх платили на торгах і ярмарках, зокрема возове – від кількості возів, помірне – від мір збіжжя, повідерне – від продажу відрами спиртних напоїв, а на дорогах – мостове, перевіз. Великі міста гроші від цих зборів брали на власні потреби, а містечка передавали їх до скарбу. Повністю належали скарбові мита від ввезення та вивезення товару.

Частина прибутків державної скарбниці дісталась від земельних володінь колишніх королівщин, шляхти, католицького духовенства та маєтків магнатів.

Окремою статтею прибутків до скарбниці держави були прибутки від сільськогосподарських промислів. У власність держави перейшли млини, винокурні, броварні, корчми та інші підприємства, які раніше належали шляхті. Великого поширення набула оренда. Орендарями були монастирі та магістри. Багатші козаки та міщани брали в оренду млини, винокурні шинки.

Основна частина видатків передбачалася на утримання найманого війська, військово спорядження, будівництво укріплень, монастирів, утримання закладів для літніх козаків. Також кошти державного скарбу за часів Б. Хмельницького витрачали на утримання гетьмана, послів, платню вищій військовій старшині й адміністрації, благодійні внески на церкву, державне будівництво тощо.

Отже, фінансова система, яка сформувалася в державі Б. Хмельницького, у цілому, була досить досконалою і добре організованою для того часу. Державний скарб, успішно долаючи труднощі, виконував покладені на нього важливі функції. Слід відзначити, що державний скарб не був відділений від приватного скарбу гетьмана, адже Хмельницький вагався поміж республіканською (власивою козацтву) та звичною для того часу монархічною формою управління. Форсований розвиток міст та мануфактур дозволяв зробити оптимістичні прогнози щодо майбутнього економіки держави Війська Запорозького. Незважаючи на важкі часи Руїни, встановлена Хмельницьким фінансова система зберігала основні ознаки на території Лівобережної України і в наступні роки. Однак під протекторатом Російської імперії поступове розмивання та нищення української державності призвело до втрати набутків Хмельниччини.

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ТОРГОВИХ І МИТНО-ПОДАТКОВИХ ВІДНОСИН У ВИДАННІ “УНІВЕРСАЛИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО”

Дячок Олег Олександрович

Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро)

Період історії України, пов’язаний з ім’ям Богдана Хмельницького, аж ніяк не обійдений увагою дослідників. Однак, передусім науковців цікавлять політичні та військові аспекти, тоді як економічна сфера не привертає такої прискіпливої уваги.

Для глибокого розуміння подій та явищ, які мали місце у минулому, історик звертається до джерел, як архівних, так і опублікованих. Археографічні видання суттєво економлять час і зусилля науковців. Але вони також потребують джерелознавчого аналізу.

Безсумнівно, непересічне значення для подальшого дослідження зазначеного періоду має видання “Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657”, що побачило світ у 1998 р.

Опубліковані джерела в основній частині (169 – у розділах “Умови. Вимоги” та “Універсали. Накази”), а також у додатках, що складаються з сумнівних та підроблених універсалів, приписуваних Б. Хмельницькому, й універсалів полковників і сотників (13 і 22 документи відповідно).

Серед документів першої групи основної частини для нас інтерес складають два.

У пункті 11 Вимог Запорозького Війська, переданих польському королю Яну Казимиру (датується 7 (17) серпня 1649 р.), бачимо й таку, щоб євреї не були орендарями і навіть не мешкали у Києві та інших українських містах (очевидно, слід мати на увазі територію, означену у двох попередніх пунктах), а лише могли тимчасово приїжджати до них у купецьких справах. Така позиція не є новою, оскільки намагання шляхти усунути євреїв від оренди митних зборів мало місце у Великому князівстві Литовському ще у середині XVI ст.

Особливий інтерес становить проект договору Запорозького Війська з Туреччиною про торгівлю, що датується 1650-ми роками і традиційно відноситься до документів Б. Хмельницького. Козацькі очільники “для підтримки нової торгівлі Запорозького Війська та його держави” пропонували султанові запровадити для українських купців режим безмитної торгівлі, звільнивши їх “від всяких мит, оплат і податків”, строком на 100 років (варіанти: на 50 або хоча б на 30), після чого вони “мають бути обтяжені не більшими податками як самі турки”. Також пропонувалося дати дозвіл українським купцям на придбання у турецьких містах і портах будинків і складів, які могли б користуватися без сплати податків також упродовж 100 років. Слід звернути увагу на пропозицію взаємно направити своїх резидентів, які мали контролювати дотримання прав купців в

іншій державі. Резидент Війська Запорозького мав би проживати у Стамбулі, а турецький – в одному з портових запорозьких міст. Останній мав би ще й видавати паспорти галерам або козацьким кораблям на право слідування морем. Проект також передбачав гарантії прав спадкоємців на майно, що залишилося після загибелі козацької галери чи корабля біля турецького берега, тобто відмову від т. зв. берегового права, що уже було здійснено у Західній Європі, та на майно, що залишилося після померлого чи загиблого у султанських володіннях українського купця. Питання боргів останніх пропонувалося вирішувати на тих же правових підставах, що і турецьких, дотримуючись принципу справедливості. Серед інших положень проекту договору бачимо зобов'язання Війська Запорозького боротися з піратами (“свавільниками”), а також пропозицію можливості купцям вільно викуповувати в'язнів у іншої сторони, що, по суті, мало узаконити існуючу практику (як відомо, і сам Б. Хмельницький був викуплений з турецького полону, в який потрапив після битви під Цецорою 1620 р.).

Серед документів другої групи основної частини слід передовсім назвати відомий універсал від 28 квітня (8 травня) 1654 р. Остафію Стоматіенку на збирання податків з іноземних купців (греків, вірмен і турків). Тут також наведена такса (митний тариф) на певні види московських і турецьких товарів. Наголошується на тому, що з купців, котрі слідують разом зі світськими чи духовними посольствами, належить стягувати мито у повному обсязі. Універсал закріплював право дозорців конфіскувати товари іноземців при спробі їх вивезення за межі держави вітчизняними купцями. Пильність дозорця, який виявив порушення, мала винагороджуватися половиною конфіскованого товару. Купцям приписувалося не зловживати виданими раніше для захисту їхніх прав універсалами, аби не завдавати шкоди військовому скарбові. А полковники, сотники й отамани мали надавати підтримку дозорцям і факторам у випадках порушення купцями встановлених приписів чи незгоди сплачувати встановлені збори, а порушників ще й суворо карати.

Універсалом від 10 (21) жовтня 1656 р. Б. Хмельницький залишив мешканцям Козельця міські прибутки: возове, помірне, дьоготь, воскобійню (очевидно, податок з продажу дьогтю і воску) і повідерщину від меду й горілки – “на улжене тяжаровъ их и для розныхъ расходовъ на побудоване ратуша в мѣсте”.

А універсалом від 18 (28) листопада 1656 р. гетьман надав за прикладом інших міст привілей шевському цехові Козельця, за яким відповідні привозні товари не могли бути реалізовані у цьому місті без згоди вказаного цеху, за винятком ярмарку. Порушників очікувала конфіскація товару. Особи, які мешкали у селах, належних до Козельця, і займалися шевством, мали виконувати повинність на користь цеху. Цікаво, що існує й підробка даного універсалу (наведена у відповідній частині збірника), в якій “розширено” права цеху стосовно порушників.

З метою заохочення грецьких купців, “абы в сторону нашу зъ розными товарами прыежджаючи выгодоу людемъ были”, Б. Хмельницький

2 (12) травня 1657 р. надав їм універсал про дозвіл самим вирішувати свої купецькі справи, судити і карати свою челядь.

Збірник містить два універсали на безмитну торгівлю. Особливо слід звернути увагу на документ від 16 (26) червня 1657 р., яким надавалось право на безмитну торгівлю двом грецьким купцям. З них заборонялося стягувати внутрішні мита, однак вони мали сплатити “екзакторови ... належачую повинність”, тобто індукту або евекту.

Універсалом від 17 (27) січня 1654 р. заборонялося здійснювати нездолене виробництво і продаж горілки у Києві, оскільки це завдало шкоди міщанам (очевидно, тим, які мали дозвіл на таку діяльність) та військовій скарбниці (“жебы в утрату намь належачего ущербок не был”). Київському полковникові наказувалося суворо карати порушників.

В інших документах Б. Хмельницького знайшли відображення такі аспекти: наказ послам від Війська Запорозького до короля піднімати питання з приводу скарг козаків, котрі займалися промислами, на оподаткування; наказ ковалінським і дівичлінським козакам давати Київському Пустинному Микільському монастиреві податки: десятину, покотельщину та очкове; дозвіл киянам вести торгівлю зі Старим Биховом. Положення щодо безперешкодної торгівлі зустрічаються у документах полковників Івана Золотаренка та Івана Нечая.

Отже збірник “Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657” містить невелику кількість документів, що регулювали торгівлю та податково-митні відносини. Найважливішим з них є універсал від 28 квітня (8 травня) 1654 р., положення якого застосовувалися упродовж тривалого часу. Значний інтерес становить також нереалізований проект договору Запорозького Війська з Туреччиною про торгівлю. Більшість документів мала локальний характер або стосувалася окремих осіб.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ТАМОЖЕННАЯ СЛУЖБА ВКЛ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII в.: СОЗДАНИЕ И ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ РЕОРГАНИЗАЦИИ

Китурко Ирина Фёдоровна

*Гродненский государственный университет имени Янки Купалы
(г. Гродно, Беларусь)*

Во второй половине 60-х гг. XVIII в. таможенная служба Великого Княжества Литовского (ВКЛ), как составная часть государственного аппарата, претерпела значительные изменения: если в предыдущий период, в XVI–XVIII вв., она была основана на практике сдачи государственных таможен (таможенных постов) в аренду частным лицам, которые получали право взимать или арендовать пошлины, то в 1765–1770 гг. она была

перестроена на новых принципах: были заложены основы государственной таможенной системы с новой организационной структурой, при которой на таможенных работах исключительно государственные служащие.

Созданная во второй половине XVIII в. государственная таможенная служба ВКЛ имела чёткие признаки бюрократической системы: существовала иерархия управления и правила субординации; занятие служебной должности таможенникам происходило в результате назначения, а не выборов; должность не была собственностью чиновника и он не мог уступить её другому лицу за определённое вознаграждение, как это практиковалось ранее; за свою работу таможенные служащие получали фиксированную плату соответственно занимаемой должности; должностные обязанности были чётко распределены и зафиксированы в специальных документах; существовала возможность перемещения по служебной лестнице; применялась практика аттестации официалистов; были разработаны определённые правила служебного этикета.

Вопрос организации и функционирования таможенной службы ВКЛ до сегодняшнего дня не нашёл соответствующего освещения ни в отечественной, ни в зарубежной историографии. При этом даже в существующих немногочисленных работах, посвящённых данной тематике, наблюдается определённый дисбаланс. Наиболее изученными являются проблемы таможенных отношений ВКЛ периода XIV–XVI вв., начало исследованию которых положил М. В. Довнар-Запольский в своей основоположной монографии “Государственная хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах” (1901). Исследования в этом направлении активно продолжают украинские историки Л. Жеребцова и О. Дячок, однако делают это на материале преимущественно украинских территорий.

Что касается развития таможенного дела на землях ВКЛ в XVII–XVIII вв., то необходимо констатировать, что специальных исторических работ по этой проблематике не существует. Особого изучения требует реорганизация таможенной службы ВКЛ во второй половине XVIII в., когда в ней происходили качественные и количественные изменения.

Источниковедческой база исследования данного вопроса достаточно репрезентативная. Основу её составляют документы фонда Скарбовой комиссии ВКЛ, который хранится в Литовском государственном историческом архиве в Вильнюсе (F-11).

Реорганизация таможенной службы ВКЛ входила в сферу компетенции Скарбовой комиссии ВКЛ – специального государственного органа по руководству экономикой и финансами, созданного в соответствии с решением конвокационного сейма 1764 г. Скарбовая комиссия определяла систему и размещение таможенных пунктов на территории ВКЛ, регулировала их количество, проводила таможенную кадровую политику.

Главной целью реорганизации таможенной системы во второй половине XVIII в. было максимально полное обложение таможенными сборами в пользу государства и предотвращение любых попыток избежать уплаты государственной таможенной пошлины.

Проведенное исследование с опорой на исторические источники позволяет утверждать, что этапы реорганизации таможенной службы ВКЛ во второй половине XVIII в. зависели как от внешних факторов, в первую очередь, от изменения геополитической ситуации и конфигурации границы в результате разделов Речи Посполитой, так и от внутренних факторов, связанных с изменениями в системе налогообложения в ВКЛ.

Таким образом, основными этапами в реорганизации системы государственной таможенной службы ВКЛ во второй половине XVIII в. были следующие:

1. 1764–1765 гг. – введение Генеральной пошлины, что повлекло за собой ликвидацию частных пошлин и таможенных пунктов и создание единой государственной таможенной службы ВКЛ на новых принципах;

2. 1766 г. – отмена на сейме 1766 г. Генеральной пошлины и ликвидация в связи с этим внутренних таможенных пунктов в ВКЛ;

3. 1772 г. – изменения в количестве и размещении таможенных постов ВКЛ в связи с первым разделом Речи Посполитой и инкорпорации в состав Российской империи части ВКЛ;

4. 1775 г. – восстановление Генеральной пошлины и очередные изменения в количестве и размещении таможенных постов ВКЛ. Изменения в функционировании таможенной службы ВКЛ в связи с организацией деятельности Постоянного Совета и создания Таможенного департамента;

5. 1791–1792 гг. – попытки реорганизации таможенной службы ВКЛ после провозглашения Конституции 3 мая 1791 г. и ликвидации раздела Речи Посполитой на Корону и Княжества;

6. 1793–1794 гг. – реорганизация таможенной службы в связи с изменениями территории ВКЛ после второго раздела Речи Посполитой;

7. 1795 г. – прекращение существования таможенной службы ВКЛ в связи с прекращением существования государства.

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК МИТНОЇ СПРАВИ В США В ПЕРІОД 1763–1850

Верьовкін Валентин Валентинович
Державна фіскальна служба України (м. Київ)

В історії митної служби США можна виділити декілька етапів: 1) до початку американської революції 1763–1776, 2) митниця Сполучених Штатів 1783–1807, 3) ембарго та нуліфікаційна криза 1807–1833, 4) митниця в часи Джексона 1825–1850, 5) митниця часів громадянської війни 1850–1865, 6) митниця часів золотого століття 1865–1900, 7) митниця часів міграційного періоду 1882–1926, 8) митниця часів війни з алкоголем, 9) митниця часів війни проти наркотиків, 10) митниця в боротьбі з порно-

графією, 11) митниця у 1914–1989, 12) митниця сучасності. В нашому дослідженні ми зосередимось лише на періоді 1763–1900 років та спробуємо дати короткий огляд тих подій, що відбувалися у вказаний період та стану митниці.

1) До початку американської революції 1763–1776.

У 1710 році в 11-и британських колоніях, які знаходились в Північній Америці, працювало 37 митників. Їх кількість зросла до 50 в 1760 році. Цей період відзначається неефективністю митного регулювання, яке стало однією з причин того, що наприкінці семирічної війни з Францією в 1763 році Уайтхолл намагався відновити контроль над колоніальною торгівлею, вперше прийнявши “Цукровий акт”, а потім, у 1765 році, акт про гербовий збір. 1767 рік вважається датою створення митної служби США, цьому сприяло підписання “акту Тауншенд”, що включав положення про створення Американської Ради Митних Комісарів, яка буде призначена в Бостоні задля дотримання нових правил. Тауншендські зобов’язання посилили напруженість, яка зростала в колоніях. З британської точки зору, “акт Тауншенд”, включав в себе нові обов’язки та нову спробу примусити працювати старі закони, що врешті-решт виявилось катастрофою. Новостворений інститут Американської Ради Митних Комісарів виявився головною імперською провокацією. Вигляд королівського прапору на імпортованих товарах все посилював зростаючу напругу серед колоніальних купців і робітників набережних. Нове митне законодавство призвело до загострення конфронтації між колоніями, врешті-решт митний конфлікт став причиною американської революції.

2) Митниця сполучених штатів 1783–1807.

У перші дні існування Сполучених Штатів країна була обтяжена великими боргами після Революції та всезростаючими витратами, пов’язаними з діяльністю уряду. В той же час, Конгрес ще не ввів внутрішні податки, країна не мала можливості збирати необхідні доходи. У 1780-х рр. ще не існувало національної митної служби, це було пов’язано зі слабким центральним управлінням та положеннями “Статей Конфедерації”, які зосереджували увагу на суверенітеті держави, забезпечували формування та контроль на митницях. З 1781 по 1789 рр. митники працювали лише задля забезпечення функцій суверенності штатів, причому доходи належали їм самим, а не США. Штати за власною ініціативою призначали митників, збирали доходи і витрачали їх. Митна служба США зобов’язана своїм створенням одному з перших секретарів казначейства Олександру Гамільтону. Він виступав за створення Національного банку та збір доходів для фінансування діяльності федерального уряду. В книзі “Записки федерліста” Гамільтон стверджував, що федеральний уряд повинен був збирати доходи задля підтримки своїх функцій. Він також стверджував, що достатнє внутрішнє оподаткування, мита і тарифи на імпорт можуть бути достатніми для фінансування уряду, підняття армії та забезпечення суспільного блага. Тому 4 червня 1789 року

був підписаний 2-й акт Першого Конгресу США, який утворив систему тарифів на імпортовані товари задля фінансування нового федерального уряду. 20 червня 1789 р. 3-й акт запровадив тариф на тоннаж кораблів. За рекомендацією Олександра Гамільтона, президент Джордж Вашингтон і Перший конгрес заснували митну службу США лише через чотири місяці після ратифікації Конституції США 31 липня 1789 року. До її складу увійшло 59 митних районів у 11 штатах; 20 з цих округів знаходилися в штаті Массачусетс, 12 – у Вірджинії, та 9 – у Меріленді. До 1792 року служба функціонувала в 14 штатах, вимагаючи 146 офіцерів та 332 підлеглих. У 1801 році кількість підлеглих працівників у 71 порту в'їзду зросло до 944, хоча реєстр митників значно не збільшився. В квітні завершилась “Купівля Луїзіани”, що вплинуло на зміну кордонів США.

3) Ембарго та нуліфікаційна криза 1807–1833.

Після ратифікації Конституції розпочався швидкий розвиток зовнішньої торгівлі. У 1808 році скасовано імпорт рабів, через що даний вид діяльності став нелегальним. Мінлива тарифна політика та швидко зростаюча митна служба прискорювали вказане зростання. Ембарго Джефферсона на торгівлю з Англією в 1807 році та спроби Джексона відмінити скасування тарифів Північної Кароліни в 1828 та 1832 рр. підштовхнули розвиток митної служби винятково до економічного курсу і занурили її в національний політичний простір.

4) Митниця в часи Джексона 1825–1850.

Протягом майже 100 років після заснування Америки призначення та просування по службі в рамках державної служби федерального уряду було зроблено за системою “Спойлеру”. Посади державної служби займалися відповідно до політичної лояльності та фаворитизму, що давало змогу особам посісти високі пости лише за те, що їх знали. В 1836 році був створений Комісаріат Патентів. Дана служба розповсюджувала насіння та рослини іноземного походження по всій країні. В 1837 році в структурі Департаменту Казначейства була створена Служба Порядку Життя, в 1840 році вона перейшла під порядкування Морських Доходів Сполучених Штатів, які на той час були під управлінням Митних Збирачів. У 1848 році в Конгресі проходить акт про імпортування наркотиків, направлений на створення спеціальних перевірок в шести портах: Нью-Йорку, Бостоні, Філадельфії, Балтиморі, Чарльстоні і Новому Орлеані. У Вашингтоні, округ Колумбія, нехтуючи очевидними наслідками бурхливого зростання державної служби в часи Джексона, все ж таки закріпився принцип відсутності регулювання, який бере свій початок від часів Джефферсона. Ніде результати не були катастрофічнішими, ніж употужному порту Нью-Йорка. Обсяг товару, що проходив через цю гавань, і динамічне збільшення митної служби просто збільшили можливий рівень корупції, хоча та ж сама хвороба занепастила й інші митниці. З одного боку, мала місце нечесність, яка була основною причиною, що не давала змогу реформувати державну адміністрацію, аз іншого, – готовність політиків взяти під конт-

роль державну службу. Якщо Нью-Йорк є прикладом першого, то досвід Натаніеля Хоуторна, досвідченого митника з Салему, штат Массачусетс, ілюструє другий. Проблеми з урожаєм в Німеччині, соціальний та політичний неспокій в Європі призвели до масових імміграцій в США. Закінчення періоду відзначається всплеском золотої лихоманки в 1849 році, початком імміграції з Китаю та розширенням масштабів внутрішньої міграції.

РОЛЬ БЕССАРАБСКОГО ВИНА В ТОРГОВЛІ БЕССАРАБИИ С УКРАИНСКИМИ ГУБЕРНИЯМИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Томулец Валентин Николаевич

Молдавский Государственный Университет (г. Кишинёв, Молдова)

Большим спросом на украинском рынке пользовалось виноградное вино. Офицер Генерального штаба русской армии А. Розейлон-Сошальский, исследовавший состояние экономики края в 1821–1826 гг., отмечал, что оно является важным предметом сбыта в Подольскую, Херсонскую и соседние с ними губернии. Бессарабским вином успешно торговали неженские купцы, поддерживавшие тесные связи с Молдавским княжеством ещё в XVII–XVIII вв. Так например, в 1825 г. 7 неженских купцов закупили в Бессарабии и вывезли за Днестр 34,5 тыс. вёдер виноградного вина.

К середине 20-х годов по мере расширения виноградарства и виноделия вывоз бессарабского вина через днестровские таможи увеличился в несколько раз. Так, в 1817 г. было вывезено 119 вёдер, в 1818 г. – 1670, в 1819 г. – 995, в 1820 г. – 8835, в 1821 г. – 32 549, в 1822 г. – 57 627, в 1823 г. – 64 678, в 1824 г. – 55 904, а в 1825 г. – 105 910 вёдер виноградного вина.

В связи с увеличением в 1821–1822 гг. вывоза из Бессарабии в другие губернии виноградного вина, Департамент внешней торговли Министерства финансов рассмотрел 10 февраля 1823 г. предложение начальника Дубоссарского таможенного округа для предотвращения беспошлинного ввоза иностранных вин под видом бессарабских облагать их той же пошлиной, что и вина Румынских княжеств. Министр внутренних дел предписал тогдашнему наместнику Бессарабской области И. Н. Инзову исследовать этот вопрос и принять соответствующие меры против беспошлинного ввоза заграничных вин за Днестр. В своём донесении И. Н. Инзов сообщал, что надлежащие меры приняты, но утверждал, что в 1821–1822 гг. ввоз вина из-за Прута был невозможен вследствие внутренних осложнений в Румынских княжествах (восстаний А. Ипсиланти и Т. Владимиреску, вторжения турецких войск). В связи с этим, купцы стали вывозить вместо молдавского и валашского вина бессарабское; до этого

бывало, что молдавские вина из-за их лучшего качества купцы вывозили в Россию, а бессарабское оставляли для продажи на месте. По мнению И. Н. Инзова, обложение бессарабских вин пошлиной по таможенному тарифу "... значило бы подавить богатую отрасль внутренней промышленности, опровергнуть усилия правительства к поощрению разведения виноградников и причинить великий ущерб частной собственности". Он предложил для предотвращения беспошлинного ввоза заграничных вин через Днестр взимать с них при ввозе в Бессарабию пошлину по действующему таможенному тарифу вместо платежа "вамы".

Комиссия таможенных и торговых дел Министерства финансов поддержала предложение наместника и решила впредь взимать в бессарабских таможах на Пруте и Дунае и в портовой заставе Аккермана с привозимых в Бессарабию иностранных вин не "ваму", составлявшую только 3 процента стоимости товара, а пошлину по действовавшему в России тарифу 1822 г.

30 октября 1823 г. Комитет министров разрешил вывоз из Бессарабии через Дубоссарскую и Могилевскую таможи в украинские и другие губернии России фруктовых водок с уплатой той же пошлины, что и при вывозе из Новороссийских губерний, то есть по 6 рублей с ведра.

Принятые меры ограждали бессарабский сбыт вин от зарубежной конкуренции, способствовали развитию виноградарства и виноделия, увеличение вывоза бессарабского вина за Днестр.

Однако, принятые "Правила для торговли с Бессарабией" 1825 г. создавали определенные трудности для вывоза виноградного вина и водки за Днестр, так как он допускался только через Дубоссарскую и Могилевскую таможи. Поэтому уже в августе и сентябре 1825 г. жители Аккермана и Овидиополя ходатайствовали перед министром финансов о разрешении вывозить вино также через Одессу, Херсон, Николаев и Овидиополь. Это и подобные ходатайства были поддержаны новым наместником, впоследствии генерал-губернатором М. С. Воронцовым, который предложил разрешить свободный пропуск бессарабского вина через днестровские и другие таможенные пункты Новороссийского края. Правительство удовлетворило это представление, и в марте 1826 г. вывоз бессарабского виноградного вина был разрешён по представлению торговых свидетельств о местном происхождении через Овидиополь, Маяки, Парканы, Дубоссары и Могилёв, что способствовало значительному оживлению этого вида торговли.

Наконец, в январе 1827 г. решением Комитета Министров жителям Бессарабии была предоставлена полная свобода продажи виноградного вина местного производства. Эти меры, кроме прочего, ослабляли зависимость производителей вина от держателей питейных откупов, способствовали оживлению этой отрасли торговли, развитию виноградарства и виноделия, особенно, как отметил Новороссийский и Бессарабский генерал-губернатор М. С. Воронцов, в южной части Бессарабии.

К тому времени вывоз за Днестр бессарабского вина был весьма значителен. Согласно данным торговых свидетельств, в 1817–1826 гг. он составил почти 432 тыс. вёдер, причём в первом пятилетии – 32 тыс. вёдер, во втором – свыше 400 тыс.

О растущем сбыте бессарабского вина за Днестр свидетельствуют многие документы последующего времени. В материалах к отчёту бессарабского гражданского губернатора за 1828 г. отмечалось, что виноградного вина не только достаточно для внутреннего в области употребления, но и для вывоза в значительном количестве за Днестр в разные губернии. Большим спросом пользовалось, в частности, аккерманское вино. В том же отчёте упоминалось, что аккерманское винопреимущественно закупается для вывоза в Москву, Киев и другие отдалённые города империи. Хотя бессарабское вино уступало по своим качествам винам Запрутской Молдовы, оно закупалось владельцами винных погребов в Бердичеве, Балте, Харькове, Киеве, Москве, Петербурге, на Волыне и в Подолии.

Значительным районом виноградарства и виноделия становились Кишинёв, его окрестности и ближайшие сёла. В 1828 г. виноградники 137 горожан Кишинёва дали до 25 тысяч вёдер вина, из которых до 16 тысяч вёдер вывезено в украинские и ряд губерний России. В середине 30-х годов выработка вина в Бессарабии доходила до 1 млн вёдер, из которых около половины поставлялась на украинские и российские рынки.

В последующие годы вывоз бессарабского вина за Днестр увеличился. По данным Л. В. Тенгоборского, в 1847 г. большая часть вывоза направлялась в Одессу, Подольскую и Екатеринославскую губернии; несколько транспортов отправлено в Киевскую губернию. Учёный считал, что если бы качество вин было улучшено, то вывоз мог бы удвоиться и даже утроиться. Главным недостатком местного виноделия он считал раннюю, без выдержки его продажу из-за недостатка погребов для хранения и купеческих капиталов.

Основным поставщиком продуктов виноградарства и садоводства были крестьяне и помещики центральных и южных уездов Бессарабии. Так, в 1844–1846 гг. из Оргеевского уезда было вывезено в Подольскую и Херсонскую губернии около 230 тыс. вёдер виноградного вина. В отчёте местных властей за 1849 г. указывалось, что через Аккерман вывозится ежегодно до 150 тыс. вёдер вина в Одессу, Николаев, Москву, Киев, Харьков, Балту, другие места Киевской, Подольской и Херсонской губерний.

В 50-х годах XIX века, как и в предшествующие десятилетия, основным рынком сбыта бессарабского вина оставались соседние губернии. В отчёте бессарабского военного губернатора за 1853 г. отмечалось, что виноградное вино вывозится преимущественно в Херсонскую и Подольскую губернии.

Способствуя ознакомлению украинских и российских купцов с продукцией края, Общество сельского хозяйства Южной России решило орга-

низывать выставки бессарабских вин. Было намечено открыть 1 октября 1858 г. в Одессе “выставку одних бессарабских вин”, чтобы ознакомить с ними винооторговцев Одессы, Петербурга, Москвы, Харькова и Киева.

В 1861 г. в Бессарабии было закуплено для продажи в других губерниях России около 645 тыс. вёдер виноградного вина, в том числе 622 тыс. вёдер – для продажи в Одессе, 12 тыс. – в Николаеве, до 11 тыс. – в Каменец-Подольске.

С развитием в Бессарабии садоводства и виноградарства, уменьшается вывоз за Днестр соответствующих продуктов из Запрутской Молдовы. Уже в отчёте Дубоссарского таможенного округа за 1829 г. отмечалось, что бессарабское вино, чернослив и орехи, вывозимые из Бессарабии в большом количестве, по дешевизне своей заменяли запрутские. В том году через Могилёвскую таможенную из Запрутской Молдовы было ввезено товаров на 73 тыс. руб. (в том числе вина на 11 тыс. руб.), а из Бессарабии вывезено на 963 тыс. руб. (в том числе вина на 116,4 тыс. руб.), а через Дубоссарскую таможенную, соответственно, – на 36,6 тыс. и 913,5 тыс. рубля (в том числе бессарабского вина на 220,2 тыс. руб.).

В последующие годы ввоз виноградного вина из Запрутской Молдовы продолжал сокращаться. В отчёте начальника Скулянского таможенного округа указывалось, что вина Молдавского княжества, “по случаю отличного урожая винограда в Бессарабии прошлого лета, в привоз в 1848 году почти вовсе не было”. Не только вина Запрутской Молдовы, но и другие заграничные, даже французские, не могли соперничать с местными, так как облагались высокими пошлинами. Об этом сообщал в 1851 г. начальник Одесского таможенного округа.

THE DECISIONS OF AUTHORITIES OF THE KINGDOM OF POLAND IN THE FIELD OF LEGAL TRANSPORT ISSUES AFTER THE FALL OF NOVEMBER UPRISING

Rutkowski Marek

University of Informatics and Economy TWP in Olsztyn (Poland)

On the basis of the analysis of archival materials, it was possible to determine the most important legal transport problems that the authorities of the conquered by tsarist Russia in 1831 so-called Vienna Congress Kingdom of Poland had to deal with. These were issues related to: a) undertaken by tsarist First Active Army endeavours to influence on selection of road building contractors; b) desire to include some road contractors of outside of Kingdom origin in the paved road building process; c) consideration of financial disputes between road entrepreneurs and state administration. These issues are discussed in brief below.

A). The Provisional Government proceedings against attempts by the Russian army to select contractors for road construction taking place just after the end of military campaign of 1831.

At the very beginning of the field marshal Ivan Paskevich era, the invading Russian army directly interfered in entering of Polish state into contracts with entrepreneurs involved in the construction of paved roads in the Kingdom. Initially, these attempts ended even with a certain, partial success. Countering these practices, following the proposal of acting as minister of Government Commission of Interior and Police Alexander Count Strogonov, Warsaw's Provisional Government on November 19, 1831 stated the firm existence of the necessity to present to the Russian military authorities the strong need not to interfere in this type of contracts in the future. With this specific task the then president of the government – Fedor Engel was effectively burdened.

B). The Administrative Council move against drastic under evaluation of the contract for the construction of a key communication routes in 1832.

During the session of the Administrative Council of November 19, 1832, important information was presented about the direct order of tsar Nicholas I, who forced the Bank of Poland to immediately start construction of two key routes, namely one leading from Modlin to Białystok, and another from Lublin to Uściług. Under these circumstances, these projects were immediately undertaken by Polish main financial institution, having at that time direct supervision over the construction of roads in the whole of Kingdom of Poland. These works were commenced extremely rapidly, “although no cost estimates had been prepared yet”. The completion of these projects was strictly defined by the local governor of the tsar, Count Paskievich himself, who strictly outlined the date for the opening of the route from Modlin to Białystok at the end of 1834, and the route from Lublin to the Uściług during 1835. The very reason for this extraordinary rush was: “the pronounced by the Highest Will need to urgently build new paved routes from Modlin to Białystok, as well as the track called the Volyn Route”.

What was truly unexpected that was fact, that after the initial commencement of the ordered works by the Bank of Poland, various persons applied to the Warsaw Duke in person for allowing them to start the construction of the two roads described above. The first of them was one Odessa merchant, named Aksenfeld. His proposal, submitted on behalf of himself and his associates, boiled down to suggesting of reduction of the amount originally specified in the cost estimate for the construction of both roads by 750 thousand of Polish Zloties (while the altogether cost was – according to him – originally set for 4 million of Polish Zloties). The second offer came from company also located in tsarist Empire, bearing the name of “Szmul, Kron et Comp.” They submitted an offer indicating that in the event of being granted contact for the construction of the Białystok Route, the indicated shareholders promised to reduce the so-called overall sums by no less than 12%.

Describing this strange situation at the official meeting of Administrative Council on November 19, 1832, Mateusz Lubowidzki (the director of the Bank

of Poland) analyzed in detail these new proposals. First and most important of all, he took into account the large range of concessions proposed by these individual entrepreneurs. The state counsellor Lubowidzki, however, assessed these alleged concessions unequivocally, saying: “that he does not absolutely understand how these entrepreneurs can make any concessions in cost estimates that do not exist yet”. Taking the very statements submitted by these entrepreneurs for a specific hint, Lubowidzki expressed by the way his opinion, that when the cost estimate is prepared well and adequate it is not possible for any entrepreneur to be home and dry in undertaking “ten percent gain”, simply because it is usually approved for them in most cases to earn “the most the two or three percent”. Then, Lubowidzki argued that since there are some entrepreneurs who give larger discounts at public tenders than the indicated 2 or 3 percent, on this basis one can only hereby guess the occurrence of one of two possible solutions only. The first of these could be that these entrepreneurs expect to find opportunities to increase the cost of the project just while it would be carried out, i.e. during the construction process itself. On the other hand, the Bank of Poland director argued that “what often happens, the entrepreneurs all hope of their profit would put in possible occurrence of additional cost estimates /.../, which would possibly become the solid basis for the appearance of financial pretensions addressed to the State Treasury”. According to Lubowidzki, that might sometimes cause considerable losses in the country’s budget.

Finally, the Administrative Council declared that it approved in full the previous formal regulations of the Bank of Poland, regarding the granting of the construction project of Białystok Route to already well-known Polish entrepreneur, named Mleczko. Taking this attitude as its own, the government of the Kingdom suggested additionally to Askenfeld, Szmul and their associates to further send their proposals directly to the authorities of Bank of Poland. At the same time, the Council was ironically underlying its assurances and trust that the Bank of Poland would somehow bring their suggestions to a sort of implementation, obviously “provided that the interest of the Treasury would allow for that”. Nonetheless, in practice the attempts made in November 1832 to impose on the Bank of Poland the “use” of coming from outside of the territory of the Kingdom entrepreneurs to build some of the main national roads, ended in total failure.

After such decisions were made during the meeting of the Administrative Council of the Kingdom of Poland, the construction of Modlin – Białystok Route as the main north-east communication road was kept successively in progress by entrepreneur Mleczko. The route was in its main outline opened for public use on January 1, 1835. As a result, in 1837 the government of the Kingdom of Poland (at the specific request of the Płock and Augustów Provinces Governor’s authorities) recognized the Białystok Route as the main transport corridor of this area of Poland. From that day, i.e. from August 13, 1837 on, the road leading from Warsaw via Śniadów and Łomża ceased to be of any significant economic importance.

C) Consideration by the Second Council of State of road disputes between the state administration and private entrepreneurs in 1837.

On the basis of two contracts of June 9, 1820, and August 10, 1821, entrepreneur Andrzej Potapińko pledged to build a section of the Kalisz-Poznań Route on the distance from Ołtarzew to Utrata, as well as to reconstruct another part of this route. These construction and reconstructions were to take place “according to the newly introduced by government road building system”. In the face of financial misunderstanding appearing in his formal contacts with state transportation administration, this private entrepreneur brought then his case to the Masovian Province Administrative Court. On the basis of the judgment of that court of May 18, 1830, it was at this stage of judicial proceedings awarded for Potapińko partial compensation for selected road activities indicated by him.

However, not being satisfied with this solution, Andrzej Potapińko appealed to the Council of State of Kingdom of Poland. His appeal contained a strict request to award him all applications filed at first instance of proceedings, namely in Masovian Province Administrative Court. On the other hand, the then Governmental Commission of Internal Affairs and Police also appealed to the Council of State in this specific case, demanding that the initial judgment be fully overturned and that the entrepreneur’s petition be rejected in its entirety. Finally few years after the crushing of Polish Uprising of 1831, the Instruction Commission of the (Second) Council of State addressed the matter, with presenting its conclusions in this regard at the 48th session of the highest law-verification institution of the Kingdom of Poland on April 13, 1837. Having heard a detailed explanation of the Instructional Committee, which in ten points showed arguments against all the demands of Potapińko, the (Second) Council of State fully and entirely accepted the conclusions of its advisory body.

The (Second) Council of State dealt with another appeal in the field of road engineering in the summer of the same 1837. This time, the case concerned Solomon Abramson “along with his fellow accomplices”. These entrepreneurs, by virtue of their contract of April 15, 1825, undertook the task of building another section of the Poznań-Kaliski Route. However, due to the improper performance of several sorts of works at stake, the construction of this section of the road was completed not by them, but by the Directorate of Roads and Bridges. Disagreeing with this decision, Abramson and his associates lodged a complaint with the Masovian Province Administrative Court. Once again, just after several years, at the last stage before the decision of the (Second) Council of State, Abramson's recourse was dealt with by the Instructional Commission of this legislative institution. Relying on a thorough analysis of the applications of both parties and the evidence submitted by them, the Instructional Commission considered all the requests of the government site as “based on the arguments of law and the genuine spirit of the contract”. In this way, the Committee expressed the need to confirm the judgment of the administrative court of first instance in this case. Not surprisingly, a similar approach was taken by the very agenda of the General Assembly of the (Second) Council of State,

which considered closely this issue during its 52 session, which took place on August 5, 1837.

Concerning granting of contracts for the construction of roads as well as financial settlements of their implementation, the decisions of the supreme authorities of the Kingdom of Poland made after the fall of the November Uprising surprisingly show significant professionalism and clear attention to the economic interest of the state.

МИТНА ПОЛІТИКА ЩОДО ВВЕЗЕННЯ ЧАЮ І КАВИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Синявська Лариса Іванівна

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
(м. Черкаси)*

Важливе значення для світової торгівлі ХІХ – початку ХХ ст. мали чай та кава. Для російської економіки другої половини ХІХ ст. акцизи та інші податки на ввезення чаю і кави, їх продаж були істотною частиною доходу держави та послугували важливим засобом накопичення капіталів. Вже до середини ХІХ ст. частка у вартості російського імпорту цих продуктів збільшилася вдвічі і склала 8%, перевищивши витрати на покупку вин і алкоголю за кордоном.

На початку ХІХ ст., у протекціоністських цілях, увели заборону на ввезення чаю із західних кордонів, дозволивши його ввезення тільки через кордон з Китаєм. Заборона тривала з 1822 до 1861 рр., що сприяло розвитку російських національних часторгових компаній, але утримувало ціни на товар на досить високому рівні через відсутність конкуренції з англійцями і представниками інших морських держав і робило товар предметом розкоші.

Митний тариф від 18 жовтня 1850 р. залишив заборону на ввезення чаю європейським кордоном з метою підтримки Кяхтинської торгівлі і дозволив ввезення кавових сурогатів: сирий цикорій з митом у 40 коп., прожарений цикорій тощо – 3 руб. 70 коп. за пуд. Кава залишилася з попереднім митом, який було понижено у 1846 р. з 6 руб. 15 коп. до 3 руб. 70 коп., водночас, визнаючи її зависокою (60% ціни). Комітет зазначав, що таке мито становить значну премію для контрабанди і висловив клопотання про зниження до 2 руб., коли це дозволять фінансові обставини. Зокрема така можливість з'явилася після пропозиції міністра фінансів щодо зниження мита на каву через загрозу морської блокади та з метою полегшення ввезення її сухопутним західним кордоном. Так, від 31 березня 1854 р. мито на каву, ввезену суходелом, стало 2 руб. 50 коп. з пуду, морем – залишилося попереднє до 31 травня 1856 р., коли було знижено до 3 руб.

Зрозуміло, чай і кава в цей період продовжували надходити у Російську імперію з Європи контрабандним шляхом, причому в чималих обсягах. Особливо посилювалося нелегальне ввезення з Європи після 1843 р., коли західні держави домоглися відкриття п'яти китайських портів, що викликало падіння цін на чай для європейських компаній. З 1 січня 1869 р. набрав чинності новий знижений митний тариф, що стимулював чайну торгівлю, і на російський ринок пішов збільшений потік доступного за ціною товару. Відтак, виникла нова для російського чайного ринку реальність: можливість закуповувати чай на Лондонській чайній біржі і безпосередньо у місцях його виробництва.

З метою зменшення великої різниці між морським і сухопутним митом та боротьбою з контрабандним товаром, було прийнято новий митний тариф 13 травня 1857 р., за яким встановлено мито на ввезення кави морем 2 руб. 50 коп., а сухоходом – 2 руб. 35 коп. Пониженням ставки намагалися зменшити достатньо великий нелегальний ввіз продукту з Фінляндії.

Варто окреслити питання щодо митного оподаткування чаю у 1860-х рр. Так, з метою боротьби з контрабандою та збільшення фіскальних надходжень з 1 жовтня 1861 р. встановлено митну ставку за Кяхтинський чай торговий – 15 коп., квітковий – 40 коп., у брикетах – 2 коп. з фунта. Водночас, з 1 квітня 1862 р. було дозволено ввезення Кантонського чаю європейським кордоном з розмитненням по суходолу за торговий – 30 коп., квітковий – 60 коп., а морем – 35 коп. і 65 коп. за фунт. Як результат, конфіскований контрабандний чай західноєвропейським кордоном скоротився у 3–4 рази. Ситуація ще більше покращилася після прийняття 18 травня 1865 р. рішення про зрівняння мита морського і сухопутного для Кантонського чаю. Таким чином, після закону 1865 р. Кяхтинська торгівля перестала скорочуватися, незважаючи на більше ввезення Кантонського чаю, а митний дохід з кожним роком зростати. Стосовно митного тарифу 1868 р. було збережено попередні існуючі збори.

Міністерство фінансів з метою збільшення митного прибутку представило 27 лютого 1882 р. проект про підвищення митних зборів на більшість товарів. Піднято мито на сиру каву із 1 руб. 65 коп. до 2 руб. 50 коп., також на цикорій і інші кавові сурогати з 27,5 коп. до 40 коп., хоча ввіз цієї групи товарів був незначний. Водночас, зважаючи на високе оподаткування чаю 165–242% від ціни і, який є предметом масового споживання, мито не було змінено. Однак, вже у 1884 р. міністр фінансів вчергове запропонував підвищити митні збори, серед яких чай підлягав посиленому оподаткуванню. Так, на чорний чай мито на європейському кордоні піднято з 17 руб. за пуд до 21 руб., тобто на 10 коп. з фунту, які фактично поклалися на споживача. Поступку зроблено з метою спрощення тарифу для квіткових чаїв з попередніх 24 руб. 20 коп. на 21 руб. Для Кяхтинських чорних чаїв мито було встановлено 12 руб. золотом, у брикетах піднято з 2,31 коп. до 5 коп. з фунту, загалом у 116%, що було досить відчутно для бідного населення.

Тариф, прийнятий 11 червня 1891 р., був спрямований головним чином на підвищення колишніх митних ставок та зберігав переважно фіскальний характер. Водночас для чаю і кави переважно було збережено попередній митний збір. Отже, на 1892 р. чай серед митних надходжень відділу “життєвих припасів” вийшов на перше місце за прибутковістю у 24 млн 458 тис. 770 руб.

Таким чином, протягом другої половини XIX ст. на таких товарах як чай і кава яскраво простежується митна політика Російської імперії: від цілей протекціонізму до її фіскального характеру. Митний податок на чай був важливим джерелом державних надходжень, особливо після відкриття європейського кордону та підняття ставок. Щодо кави, то її вартість на внутрішньому ринку коливалася залежно від введення митних тарифів: знижувалася після прийняття тарифів 1857 і 1868 рр. та різко здорожчувалася після введення мит 1882 і 1885 рр. Оскільки у другій половині XIX ст. чай і кава стали продуктом масового споживання, то зависоке мито на них перекладалося, переважно, на пересічного споживача.

СПОЖИВЧІ КООПЕРАТИВИ В СИСТЕМІ ТОРГІВЛІ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Пятницькова Ірина Володимирівна

Донецький національний університет імені Василя Стуса (м. Вінниця)

В умовах поширення товарно-грошових відносин на теренах України у другій половині XIX – на початку XX ст. інтенсивно розвивалася торгівля. Новим явищем у цій галузі стало зародження та розвитку кооперативної торгівлі, якою займалися споживчі товариства. Незважаючи на наявність ґрунтовних наукових праць з історії українського кооперативного руху, розвитку, діяльності та значення споживчих товариств на регіональному рівні потребують подальшого вивчення.

Мета цієї наукової розвідки полягає в аналізі історії розвитку та діяльності споживчих кооперативів Катеринославщини в другій половині XIX – на початку XX ст.

Перший споживчий кооператив на Катеринославщині був відкритий у 1868 р. в Катеринославі під назвою “Бережливість”. Проте інтенсивний розвиток споживчої кооперації спостерігався лише з 90-х рр. XIX ст. Передумовами її поширення у регіоні стали розвиток товарно-грошових відносин, промисловості, формування нормативно-правової бази. До кінця 1904 р. у губернії було відкрито 53 споживчих кооперативи, а до кінця 1913 – ще 181. На початок 1917 р. на Катеринославщині вже діяло близько 400 споживчих кооперативів.

Про інтенсивний розвиток споживчої кооперації в губернії свідчить їх активна співпраця. У губернії проводилися кооперативні з'їзди. Один з перших відбувся у липні 1909 р. в м. Катеринославі. У 1914 р. розпочала діяльність Катеринославська спілка споживчих товариств. Товариства регіону брали участь у кооперативному житті загальнодержавного значення.

У діяльності споживчих товариств була задіяна значна частина населення Катеринославщини. За наявними статистичними даними можна зробити припущення, що на початок 1917 р. їх членами було більше 100 тис. осіб. У кооперативах регіону брали участь різні соціальні групи: селяни, міщани, ремісники, робітники, інтелігенція. При цьому найбільш представлене у кооперативних товариствах було селянство. Разом з тим, у порівнянні з іншими регіонами, з огляду на промисловий розвиток краю, на Катеринославщині діяло багато робітничих товариств. Серед них споживчий кооператив Катерининської залізниці, до складу якого у 1916 р. входило близько 7 тис. осіб.

Діяльність споживчих товариств зосереджувалася на торгівельних операціях. Кожен новий член, вступаючи до кооперативу, сплачував пайовий внесок в розмірі до 10 руб. та вступну плату, яка коливалась в межах 0,5–1 руб. Саме з пайових внесків, позик від земств та державних установ формувався основний капітал товариств. На ці кошти орендували приміщення для магазину, наймали робітників і закуповували для подальшого продажу необхідні товари. Щоб досягти зменшення ціни на свої товари, споживчі кооперативи намагалися закуповувати їх безпосередньо у виробників або у великих постачальників.

Зазвичай у кооперативних крамницях продавали бакалію, борошняні вироби, мануфактуру, господарське приладдя, інколи посуд, взуття, головні убори і навіть парфумерію. Кооперативи намагалися контролювати якість товарів та точність мір ваги, з цією метою постійно проводилися перевірки.

Кооперативи намагалися утримувати у своїх крамницях ціни на рівні ринкових і нижче за них. Так, споживче товариство “Робітнича праця” Новоросійського товариства уселищі Юзівка, відкрите у 1908 р., продавало у двох своїх магазинах товар дешевше на 6%, ніж у місцевих приватних крамницях. Хоча різниця була незначною, кооперативні товариства давали можливість населенню дещо заощадити свої кошти. В умовах Першої світової війни у споживчих товариствах можна було дешевше придбати дефіцитний на той час цукор, сіль, гас.

Така цінова політика споживчих кооперативів породжувала здорову конкуренцію серед закладів дрібної торгівлі. Приватні торгівці змушені були знижувати ціни на свої товари, слідкувати за їх якістю. Досліджуючи становище споживчої кооперації на Катеринославщині, Д. Коліух у своєму звіті зазначав: “З виникненням споживчих товариств у селах і на родовищах ціни на харчові продукти були знижені, а якість їх покращена”.

В умовах конкуренції приватні торговці інколи вдавались до радикальніших дій. Намовляли проти кооперативів населення, зверталися до органів влади з метою перевірки діяльності товариських крамниць, як це було з катеринославським товариством “Бережливість”.

Скористатися послугами споживчих товариств могли як їх члени, так і сторонні особи. Проте, першимщорічно з чистого прибутку нараховували від 6 до 10% від суми внесеного паю. Як премію кожен член отримував також 3–15% від суми придбаного ним в кооперативній крамниці за рік товару. Однак, ці нарахування, як правило, були незначними. До того ж більшість споживчих товариств взагалі не виплачували відсотків на паї та премій на суму придбаного товару, а зараховували їх до пайового капіталу члена.

Розвиток споживчої кооперації сприяв розширенню мережі торговельних закладів. Окремі товариства регіону не обмежувалися лише однією крамницею, відкривали додаткові відділи. 9 крамниць мав споживчий кооператив Катерининської залізниці, у Єнакієвському споживчому товаристві було 8 відділень. Окремі кооперативи регіону також засновували власні невеликі підприємства. Так, у 1912 р. одинадцять споживчих товариств Катеринославщини мали пекарні, при одному кооперативі діяла взуттєва майстерня.

Таким чином споживчі кооперативи Катеринославщини у другій половині XIX – на початку XX ст. були важливим сегментом торгівлі регіону. Діяльність товариств сприяла розвитку торговельної інфраструктури краю. В умовах конкуренції з кооперативами власники приватних торговельних закладів вимушені були знижувати ціни та ретельніше слідкувати за якістю своїх товарів. У членів товариств з’явилась можливість заощадити кошти і певною мірою покращити своє матеріальне становище.

ЯРМАРКОВА ТОРГІВЛЯ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ШКІРЯНОГО КУСТАРНОГО ПРОМИСЛУ УКРАЇНЦІВ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Семенова Оксана Володимирівна
Науково-дослідний інститут українознавства (м. Київ)

Ярмаркова та базарна торгівля здавна процвітала на території України. Головним призначенням ярмарку наприкінці XIX – на початку XX століття було створення умов для купівлі-продажу продукції для задоволення потреб сільського та міського населення. Центрами ярмаркової торгівлі у Середній Наддніпрянщині були міста Полтава, Ніжин, Ромни, Київ. На ярмарках був представлений широкий асортимент товарів народного споживання; важливий сегмент ярмаркової торгівлі становила шкіряна продукція.

Залежно від способу реалізації товару у Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях проводилися роздрібні та великі гуртові ярмарки. Дрібні шкіряні підприємства та кустарі-одинаки купували сировину для промислу, підсобні матеріали та збували вироби на містечкових ринках та ярмарках. У досліджуваний період на території Середньої Наддніпрянщини проводилися великі гуртові ярмарки: Іллінський ярмарок у Полтаві (1–31 липня), Маслянський (10 лютого – 10 березня) та Вознесенський (у другій половині травня) ярмарки у м. Ромни Полтавської губернії. На відміну від дрібних ярмарків та містечкових базарів, де основним покупцем і продавцем продукції шкіряного промислу був простий сільський чи міський житель, на великих ярмарках торгівля велася переважно оптом; головними учасниками тут були заможні кустарі та купці. Ярмарок був одним із засобів розвитку торгівлі, оскільки збут ремісничих товарів мав велике значення для становлення та розвитку внутрішнього і зовнішнього ринків та зміцнення міжрайонних та міжрегіональних економічних зв'язків. Так, на ярмарку у м. Лубни Полтавської губернії збували шкіряний товар з інших міст цієї ж губернії (Ромни, Зіньків, Хорол, Лохвиця), а також населених пунктів Чернігівської, Харківської, Київської, Курської, Орловської губерній. На Маслянський та Вознесенський ярмарки у м. Ромни вироблені шкіри привозили з м. Болхова Орловської губернії, на Іллінський ярмарок у Полтаві – підшовву шкіру з Калузької губернії. Також у Чернігівській губернії у великих кількостях закуповувалися сирі шкіри для московських, калузьких, болоховських, курських шкіряних підприємств. У цьому регіоні у 50-х роках XIX ст. виготовлені шкіри збувалися не лише на місцевих ярмарках, але й у Полтавській, Київській, Могильовській губерніях. Хутро, смушки, овчини, кожухи привозилися як з українських губерній, так і з центральних губерній Росії. Взуття, виготовлене у м. Борзні Чернігівської губернії, здебільшого відправлялося в Землю війська Донського та на Кавказ; олишівські шевці шили взуття на замовлення торговців з Київської губернії, кожухи, вироблені у м. Березна Чернігівської губернії, відправляли до м. Гомель Могильовської губернії.

Асортимент виробів шкіряного, шевського та овчинного промислів, представлений на ярмарках, доволі широкий: сирі та вироблені шкіри (сап'ян, опойки, виросток, підшоввий полувал, екіпажні, глянцеві шкіри); шевський товар (постоли, черевики та чоботи чоловічі, жіночі, дитячі); деталі чобіт (підшови, пришви); вироби кушнірського промислу (чоловічі, жіночі кожухи; шапки); лимарські вироби (кінська упряж); інша шкіряна продукція (чемодани, подушки, матраци).

Незважаючи на те, що взуття фабричного виробництва часто було кращої якості, аніж вироби кустарів, шкіряний кустарний промисел у досліджуваний період зазнавав свого розквіту, оскільки був доступніший переважній більшості населення. Базарно-ярмаркова торгівля була важливим чинником розвитку шкіряних ремесел, оскільки під час торгів не лише збувалася продукція кустарів та закуповувалася сировина для промислу, але й встановлювалися локальні і міжрегіональні контакти.

БЮДЖЕТИ МІСТ УКРАЇНИ: ФІНАНСУВАННЯ КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА

Реснт Олена Олександрівна

Інститут економіко-правових досліджень НАН України (м. Київ)

Протягом останніх років в Україні триває реформа бюджетної децентралізації, яка передбачає оптимізацію державних видатків та підвищення ефективності їх розподілу. Серед напрямів реалізації цього завдання визначено забезпечення прозорості і підзвітності місцевих бюджетів, покращення системи управління фінансами на рівні окремих регіонів та міст, розширення їх повноважень і ресурсної бази тощо. Однак варто розуміти, що досягнення мети можливе за умови дотримання цілого комплексу факторів: політична воля та зацікавленість державних діячів, подолання корупції і дотримання законодавства, співпраця із громадськістю, залучення міжнародних організацій та експертів, врахування світового й вітчизняного досвіду попередніх років і навіть десятиліть. У цьому ретроспективному аналізі важливу роль відіграє дослідження періоду другої половини XIX – початку XX ст., коли органи місцевого самоврядування отримали широкі повноваження щодо фінансового планування і розподілу коштів на власні потреби.

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. бюджети міст України зазнали суттєвих змін, які мали далеко неоднозначний характер. З одного погляду, запровадження у 1870 р. міського самоуправління мало позитивний характер для розширення участі містян у розподілі коштів громади, порівняно з попереднім періодом. До того ж в умовах прискореної урбанізації спостерігалось невпинне збільшення розмірів місцевих бюджетів. Однак поступове обмеження органів влади у пошуку джерел прибутків, найбільшим проявом якого стала контрреформа 1892 р. і необхідність покриття низки обов'язкових статей, важливих насамперед для держави, спричиняли поступове наростання заборгованості та нехтування “необов'язковими” потребами культурно-освітньої та соціальної сфер. Подібна ситуація характерна не лише для України, була досить зручною для російського уряду, адже дозволяла контролювати фінансову діяльність міських дум та управ. Перекладаючи на них такі статті витрат, як утримання поліцейських відділень і квартирування військових, центральна влада не надавала жодних важелів для ефективнішого перерозподілу цих асигнувань і пошуку додаткових джерел поповнення бюджету. Тим більше, що у перерахунку на одного жителя наявні кошти складали досить мізерну суму. Лише усвідомлення представниками виборної влади важливості розвитку інфраструктури та благоустрою міст, у поєднанні з непоодинокими на початку XX ст. проявами управлінської ініціативи і благодійності, дозволяло реалізовувати різноманітні соціальні й економічні проекти, поступово формувати модерний вигляд українських полісів.

ТОРГІВЛЯ КОШЕРНИМ М'ЯСОМ У ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ століття

Проців Олег Романович

Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (м. Львів)

Кожна релігія показує шлях до Бога через віровизнання та дотримання приписів, які окреслюють діяльність людини та спонукають до певних дій. На adeptів *авраамістичних релігій* (юдаїзму, християнства, ісламу) покладено обов'язок обмеження у споживанні їжі. Якщо у християнстві та ісламі це пости, то в юдаїзмі приписи визначають споживання кошерної їжі. Кошерний з єврейської (гебрейської) мови перекладається як “чистий і придатний до споживання”. Антонімом було слово “трефний” (нечистий)

За історичними джерелами, торгівлю кошерним м'ясом у Львові у 1884 році було перенесено на площу Святого Теодора. У 1905 році за рішенням Львівського магістрату біля костелу святої Анни був організований ринок, на якому щодня можна було купити кошерне м'ясо від провінційних продавців. У цьому ж році кошерним м'ясом у Львові торгували по вул. Замковій. Тоді ж на засіданні Львівського магістрату було ухвалено рішення про відкриття торгівельної ятки біля костелу святої Анни при вулиці Янівській під парканом з лівої сторони. Вказувалось, що тут було зручно торгувати, бо всі 30 торгових місць мали дашки від дощу. Щодня на площі Стрілецькій добре продавалось дешеве м'ясо. Щоденний торг складав 500 кг. Всього у 1905 році було три місця, де у Львові можна було купити кошерне м'ясо. У 1909 році кошерне м'ясо у Львові можна було вже купувати в семи ятках. Лише за вересень м'ясом тут отоварилося 33 460 львів'ян, усі купили 28 529 кг м'яса. Найбільшим попитом користувалась яловичина. У ятці по вулиці Краківській отоварилося 6839 осіб, на площі Ринок – 6508, на Галицькій площі – 5842, по вул. Пельчинській – 4342, по вул. Шептицьких – 3607, по вул. Солодовій – 3562. Окремо кошерне м'ясо продавалось по вул. Ваговій, де його купили 2760 осіб. Також кошерне м'ясо у Львові можна було придбати не лише на риках, але й у магазинах по вул. Цибульній.

Крім реалізації кошерних продуктів на ринку, у Галичині існувало багато фірм, які займалися цими продуктами поза ним. У тогочасній періодичній пресі рекламували фірми, які торгували кошерним м'ясом. Зокрема, у Львові була зареєстрована фірма “А. Фінкельштейн”, яка торгувала на площі Голуховського. Також у Львові по вулиці Газовій, 10 існувала фірма “Бланкштейн і Франкель”. Відповідно до реєстру фірм від 5 травня 1922 року, у Львові по вул. Вибрановського, 2 знаходилась фірма “Брати Фінкельштейни”.

Також аналогічні фірми існували в інших містах Галичини. Так, у Тарнові була зареєстрована фірма “Самуель Енгельгарт&Генрик Шварц”,

яка займалась торгівлею кошерним м'ясом. У Кракові цим промислом займались фірми “Емануель Гласер” по вул. Божого тіла, 10, Бернарда Гронера по вул. Краківській, 17, Хірша Майерчика, вул. Краківська, 6, у Перемишлі – Ушера Гютлера, у Стрию Якоба Собеля по вул. Костюшки, 10.

Кошерне м'ясо обкладалось споживчим податком, кошти від якого йшли на релігійні потреби єврейської громади. 13 січня 1878 року вийшло розпорядження фінансової дирекції Галичини Л. 21589, яке визначало величину податку. Відповідно до розпорядження Міністерства внутрішніх справ та за погодженням з Міністерством фінансів від 10 січня 1881 року Л. 13170, визначати величину податку мали можливість місцеві органи влади і спрямовувати 50% споживчого податку від кошерного м'яса на місцеві потреби. Відповідно до Декрету від 18 березня 1819 року Л. 8006, було організовано Східногалицький фонд, який наповнювався кошерним податком.

Адмініструванням кошерного податку займалась спеціально організована дирекція, яка знаходилась у Львові. Дирекція поширювала свою діяльність на всю Галичину. У 1897 році роботу дирекції очолив Франк Кратер.

Тогочасна статистика відзначала, що дохід міста Бережани від податку за реалізацію кошерного м'яса щорічно становив 4000 золотих. На 40% з цього податку у Кракові утримувалась лікарня, в якій лікували 80 хворих. У 1819 році дохід від сплати кошерного податку становив 40 797 золотих. Передача компетенції визначати рівень оподаткування на місцевий рівень мала й багато негативних аспектів, які проявлялись у незадоволенні серед єврейських громад. Зокрема, у 1899 році через підняття місцевим рабином кошерного податку від 1,7 золотого до 2,5 золотого за забиття однієї тварини застрайкували єврейські різники. Страйк тривав більше тижня. Тогочасні дослідники відзначали, що у піднятті кошерного податку на пряму зацікавлені рабини, бо з цього податку кошти йшли їм на заробітну плату, а про негативний вплив, що призводить до загального здорожчання харчових продуктів, вони не думали, а переживали лише, щоб втриматись при владі.

Про важливість визначення плати кошерного податку свідчить і той факт, що це питання розглядали 11 червня 1901 року в Австрійському парламенті. Міністр освіти Австро-Угорської імперії п. Кремп зазначив, що, відповідно до Закону від 1890 року, в імперії зареєстровано 253 єврейські гміни, в тому числі у Галичині – 127. Він звернувся до місцевої влади, щоб по можливості не встановлювати високі податки на кошерне м'ясо, бо їх тягар перекладається на споживачів.

Одним з негативних чинників, через який піднімалась ціна на кошерне м'ясо, були соціальні конфлікти. Однією з форм конфлікту був страйк. Так, у середу, 26 липня, 1905 року у Львові застрайкували єврейські різники, протестуючи проти оптових поставок живої великої рогатої худоби, ціни на яку були високими. У свою чергу, торгівці живим товаром

вказували, що це ринкові ціни, і вони підвищились у зв'язку з тим, що на віденському та німецькому ринках підвищились ціни, і багато торгівців переорієнтувались на ці ринки, а у Галичині залишається товар гіршої якості. Головними оптовими торговцями у той час були Антоній та Станіслав Мокрицькі, Баршевський, Ян Деметер. З метою зниження соціальної напруги та зменшення ціни на кошерне м'ясо, місцева влада дозволила оптовим постачальникам організувати власними силами його продаж. Слід відзначити, що аналогічні страйки єврейських різників відбувались у Варшаві, і через це ціна кошерного м'яса піднялась на 5 копійок за кілограм.

З метою монополізації ринку м'ясної продукції в деяких районах Нью-Йорка євреї збунтувались і не давали можливості християнам купувати м'ясо в християнських магазинах. Щоб відлякати покупців, при виході з магазину вони обливали набутий товар нафтою. Для врегулювання ситуації знадобились тисячі поліцейських. Внаслідок таких дій багато християнських продавців закрило свої магазини, м'ясо подорожчало в ціні.

Така ж ситуація спостерігалась й у Тарнові. З допомогою місцевої влади там у 1905 році відкрилось 5 яток для продажу м'яса. Щодня реалізовували по 400 кілограм м'яса. З метою отримати монопольне становище євреї на засіданні міської ради зчинили скандал, а по всіх парканах розвісили оголошення: “Євреї! Будьте обережні! Не купуйте на торговиці м'ясо, вони не є кошерним. Єврейська громада”.

ІМПОРТНІ ЗАМОВЛЕННЯ ДЛЯ ЯПОНСЬКОГО ФЛОТУ (1896–1904 рр.)

Морозов Олег Вікторович

Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро)

Історія військово-морського будівництва індустріальної доби знає лише один випадок, коли держава, не маючі власних технологічних та фінансових ресурсів, змогла з 10 років створити сучасний флот, який допоміг створити імперію. Мова буде йти про Японію, а точніше про шляхи реалізації морської політики в період 1894–1904 рр. Після переможної японо-китайської війни 1894–1895 рр. військово-політичне керівництво Японії зрозуміло, що подальша експансія в тихоокеанському регіоні буде зустрічати спротив інших держав – учасниць геополітичних процесів. У перспективних планах японських політиків саме на військовий флот покладалося основне завдання забезпечення військової експансії. Тому вже під час війни з Китаєм, у 1894 р., ухвалюється чергова суднобудівна програма, яка передбачала побудову двох броненосців 1-го класу, майбутніх “Фудзі” та “Ясіма”. Наступні амбіційні плани знайшли втілення у

Програмі розвитку Японського флоту 1895–1896 рр. під назвою “Гасінсетан” (“Наполегливість та рішучість”). Програма передбачала, у тому числі, отримати 4 броненосця 1-го класу, 6 броненосних крейсерів, 6 бронепалубних крейсерів, 23 контрміноносця, 63 міноносця загальним водовміщенням 200 тис. т. Програма була розрахована на 10 років. На її виконання потрібно було витратити 246 млн ієн, що приблизно складало на той час за курсом 320 млн рублів. Але такі суми для японського бюджету були непосильні. Військовий бюджет країни на 1895 р. складав лише 26 млн ієн. Крім того, технологічно, японська промисловість була неспроможна виконати цю суднобудівну програму.

Тому японський уряд зробив ставку на іноземні фінансові запозичення (контрибуція від Китаю – 365 млн ієн, кредити від США і Великобританії – майже 500 млн ієн) та розмістив замовлення на суднобудівних підприємствах Англії, Франції, Німеччини, США. Таким чином маємо безпрецедентний випадок в історії торгівлі зброєю, коли за десятирічний проміжок часу лише одна країна замовила і придбала таку кількість військових кораблів I, II рангів, скільки не імпортували всі інші держави.

Першими кораблями нової суднобудівної програми стали броненосці 1-го класу “Фудзі”, контракт укладений 1 серпня 1894 р. з англійським суднобудівним заводом “Теймз Айрон Уорк” у Блекуоллі та “Ясіма” – контракт з концерном “Армстронг”. Розробником проекту став інженер фірми “Теймз Айрон Уорк” Дж. Мекроу та інженер “Армстронгу” – Ф. Уоттс. В основу проекту японських броненосців був покладений прототип британського “Ройял Соверена”. Цікаво, що під час проектування британці, аби зекономити кошти і час, використали стару систему бронювання, яка не забезпечувала ефективний захист, і цей факт приховали від японців. Недоліки такого проектування проявились під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. У 1897–1898 рр. новозбудовані броненосці поповнили японський флот, ставши першими повноцінними лінкорами в його складі. Наступні замовлення на чотири броненосця розподілились таким чином. “Сікісіма” – “Теймз Айрон Уорк”, м. Блекуолл, “Хацусе” – “Армстронг”, м. Ельзвік, “Асахі” – “Дж. Браун”, м. Клайдбенк, “Мікаса” – “Віккерс”, м. Берроу. Кораблі заклали у період з 1897 по 1899 роки і приймались замовником з січня 1900 р. по березень 1903 р. Будівництво кожного броненосця тривало від 24 до 36,5 місяців. Такий темп будівництва, крім британських заводів, у той час не могла забезпечити жодна країна світу. І ця виробнича перевага робила британські суднобудівні підприємства фактично монополістами на ринку військово-морських озброєнь.

Наступним багаточисельним придбанням для японського флоту стала серія з 8 броненосних крейсерів. Чотири з них також були замовлені фірмі “Армстронг”. Це – “Асама”, “Токіва”, “Ідзумо”, “Івате” і збудовані у період 1896–1901 рр. “Якумо” був збудований на німецькій верфі “Вулкан” (м. Штеттін) та прийнятий замовником у 1900 р. І французький судно-

будівний завод “Сен-Назар” також у 1900 р. здав замовнику броненосний крейсер “Адзума”. Серед тих компаній, що змогли заробити на японських амбіціях, була італійська “Ансальдо”, представники якої продали Японії два недобудовані колишні аргентинські броненосні крейсери, що увійшли до складу японського флоту в грудні 1903 р. під назвами “Касуга” та “Ніссін”.

Враховуючи, що японські суднобудівні підприємства поступово набирали технологічний темп і також підключились до виконання військових програм, замовлення за кордоном бронепалубних крейсерів обмежилось двома одиницями – це “Касагі” та “Чітозе”, збудовані в США на верфі компанії “Крамп” (м. Філадельфія) та прийняті замовником у 1898 р.

Велику увагу морське відомство Японії відводило новому класу кораблів – міноносцям. На кінець XIX ст. в Західній Європі вже остаточно визначились виробники – лідери з розробки і будівництва цього класу кораблів. В Англії це були “Торнікрофт” та “Ярроу”, у Франції – “Норман”, у Німеччині – “Шихау”. В період з 1896 по 1902 рр. фірма “Норман” збудувала для японського флоту 18 міноносців, “Шихау” – 17 міноносців, “Ярроу” – 10. Крім того, “Ярроу” і “Торнікрофт” передали японцям 16 великих міноносців, які в той період у британському флоті мали назву destroyers або у флотах інших держав – контрміноносці.

Таким чином, виконавши Програму 1896–1902 рр., японський уряд отримав збалансований сучасний флот, характерною ознакою якого було те, що його корабельний склад на 98% був укомплектований з імпортних кораблів. Що стосується фінансових витрат, то англомовні та японські джерела не розкривають вартість контрактів. Але з фінансової японської статистики можна отримати такі показники. Так, військовий бюджет Японії у 1996–1903 рр. складав у середньому 150 млн ієн на рік. Військово-морський флот отримував 46% з цієї суми. У зазначений період загальний дефіцит бюджету постійно знаходився на рівні 29 млн ієн, що становило 16,6%. При цьому японська фінансова статистика вказує асигнування за 1896–1902 рр. на суднобудування лише на власних верфях (42,8 млн ієн), фінансування імпортних замовлень замовчується. Таким чином можна стверджувати, що більшість витрат на іноземні замовлення фінансувались за рахунок китайської контрибуції.

ИСТОРИОГРАФИЯ ИПОТЕЧНОГО КРЕДИТОВАНИЯ КРЕСТЬЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ БЕЛОРУССКИХ ГУБЕРНИЙ

Кухаренко Артур Андреевич

Белорусский государственный университет (г. Минск, Беларусь)

В конце XIX – начале XX в. деятельность финансовых учреждений стала приоритетным направлением исследования для многих известных

учёных, которые связывали с ними возможное решение аграрного вопроса в Российской империи. Историки, экономисты, юристы давали различные оценки кредитно-банковской системе и предлагали пути совершенствования деятельности государственных и коммерческих банков. После того как кредитно-банковская система Российской империи была разрушена, она стала предметом исследования преимущественно историков, которые ставили цель определить роль финансовых учреждений в решении аграрного вопроса.

Историографию по исследуемой проблеме можно условно разделить на досоветскую, советскую и современную. Хронологические рамки досоветской историографии охватывают период с первой половины 1880-х гг. до 1917 г. Советская историография делится на два этапа: 1917 – первая половина 1950-х гг.; вторая половина 1950-х – 1980-е гг. В свою очередь, современная историография берёт свое начало с 1990-х гг.

Первые работы, посвящённые ипотечному кредитованию крестьянского населения белорусских губерний, появились в досоветской историографии ещё в первой половине 1880-х гг. Деятельность Крестьянского поземельного банка рассматривалась в масштабе всей Российской империи без выделения её региональных особенностей. Видя в создании банка продолжение реформы 1861 г. и связывая с деятельностью банка возможное решение аграрного вопроса, исследователи давали разные оценки его деятельности. Эта разница в оценках была обусловлена тем, что каждый из исследователей имел свой взгляд на решение аграрного вопроса в Российской империи (В. И. Богословский, С. В. Витте, М. Я. Герценштейн, М. И. Горемыкин, В. И. Гурко, А. Н. Гурьев, А. С. Ермолов, А. Н. Зак, Н. П. Заломанов, А. В. Красик, С. К. Кузнецов, Н. Н. Кутлер, А. П. Никольский, Н. В. Пономарёв, С. Н. Прокопович, А. А. Салтыков, П. Н. Семёнов, В. Ю. Скалон и др.).

Советская историография выбранной темы исследования формировалась под влиянием негативной оценки деятельности Крестьянского поземельного банка, сформулированной В. И. Лениным. В 1917 – первой половине 1950-х гг. ипотечное кредитование крестьянского населения белорусских губерний рассматривалось в рамках обобщающих работ по истории Беларуси, отдельных исследований по крестьянскому движению и столыпинской аграрной реформе (М. В. Довнар-Запольский, Д. А. Дудков, В. М. Игнатовский, К. И. Кернажицкий, В. И. Пичета, А. И. Цвикиевич и др.). При этом финансовые учреждения белорусских губерний по-прежнему не представляли собой предмета отдельного изучения.

Во второй половине 1950-х гг. повысился интерес к изучению проблем аграрной истории Беларуси пореформенного периода. Ипотечное кредитование крестьянского населения белорусских губерний рассматривалось не только в рамках обобщающих работ по истории Беларуси, отдельных исследований по крестьянскому движению и столыпинской аграрной реформе, но и стало предметом отдельного изучения (С. М. Байкова (Сам-

бук), З. И. Гиаргидзе, Г. С. Евдокименко, А. И. Кожушков, Л. П. Липинский, И. И. Саладков, Т. Е. Солодков, Э. Ф. Хромова, К. И. Шабуна, З. В. Шибeko и др.).

Современная белорусская историография, которая начинается с 1990-х гг., качественно отличается от предшествующих периодов изучения ипотечного кредитования крестьянского населения белорусских губерний. Несмотря на то, что белорусские учёные сумели отказаться от одностороннего подхода к исследуемой проблеме (Х. Ю. Бейлькин, Е. А. Бруханчик (Дроздова), Ю. Л. Грузицкий, А. А. Кухаренко, В. Л. Носевич, С. М. Токть и др.), в историографии широко распространён тезис о защите Крестьянским поземельным банком интересов помещиков в ущерб интересам крестьян (В. П. Панютин и др.).

В современной российской историографии ипотечное кредитование крестьянского населения белорусских губерний рассматривается преимущественно в контексте всей Российской империи. Особое внимание уделяется количественному анализу статистических источников деятельности банков (С. А. Саломатина и др.), определению особенностей работы местных отделений банков (О. С. Павлова, Н. А. Устина, С. А. Фролов и др.), выявлению роли кредитно-банковской системы в формировании земельного рынка (Т. П. Витвицкая, Е. В. Кисмина, С. С. Акманов, Е. П. Барина и др.), установлению степени влияния финансовых учреждений на мобилизацию индивидуальной земельной собственности крестьян (П. Н. Зырянов, И. Д. Ковальченко, С. А. Пахомчик, В. Г. Тюкавкин и др.).

В современной украинской историографии интерес к изучению ипотечного кредитования крестьянства активизировался во второй половине 1990-х гг. Исследователи по-разному оценивают деятельность Крестьянского поземельного банка как инструмента столыпинской аграрной реформы. В. В. Бочаров, И. Н. Власюк, О. Н. Приймак и В. Д. Терещенко положительно отзываются о проведенной банком работе. Ю. И. Вовк и Л. Р. Игнатова, наоборот, критикуют банк за трудные для крестьян условия выдачи ссуд. Следует отметить, что географические границы большинства исследований охватывают только территорию Украины.

Таким образом, для досоветской историографии были характерны разносторонние подходы к исследованию ипотечного кредитования крестьян белорусских губерний, советская историография основывалась на негативной оценке Крестьянского поземельного банка, современная историография вновь установила плюрализм исследовательских подходов. Во второй половине XX в. ипотечное кредитование крестьян белорусских губерний стало отдельным предметом исследования, что положило начало новому направлению в советской исторической науке. Учёные стали заниматься изучением деятельности различных финансовых учреждений на территории Беларуси. Кроме того, исследуемая проблема представляет несомненный интерес для истории торговли, что подтверждается ролью

ипотечного кредита в формуванні ринка земельної власності в белорусских губерниях.

АРТІЛІ У СТРУКТУРІ РОСІЙСЬКИХ МИТНИХ ЗАКЛАДІВ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.). НА МАТЕРІАЛАХ ХАРКІВСЬКОЇ СКЛАДСЬКОЇ МИТНИЦІ

Дейнеко Сергій Миколайович

Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова (м. Харків)

Структура внутрішніх складських митниць складалася зі штатних службовців, вільнонайманих працівників та робітників митних артілей.

Фіскальні мотиви підштовхнули державу створити монополні митні артілі. Вперше таку створили при митниці у Вержолово (сучасн. Вірбаліс, Литва) в 1868 році. Це відбулося за два роки до офіційного затвердження Міністром фінансів 6 березня 1870 р. Положення про митні артілі. Згідно з ним, при всіх митних закладах засновувалися артілі, які надавали послуги з виконання вантажних робіт. Дана організація була монополістом в наданні подібних послуг та працювала в межах Статуту, затвердженого в Департаменті митних зборів.

У квітні 1870 р. до Харківської міської Думи звернулися коломенський міщанин Петро Грязнов та селяни Павло Васильєв і Єгор Панов з проханням дати дозвіл на заснування в Харкові біржової артілі, яка б також мала право працювати при Харківській митниці. Міський голова М. Шатунов письмово клопотався з цього питання перед управляючим митницею А. П. Твердянським, який 13 серпня 1870 р. звернувся до Департаменту з проханням дозволити заснувати таку артіль при Харківській митниці. Невдовзі з Петербурга надійшов дозвіл.

Структурно артіль складалася зі старости і писаря, які, в свою чергу, мали помічників та виборних і артільників. Староста і писар були головними представниками артілі у відносинах з митниками, купцями та їх експедиторами. Всі грошові надходження і зобов'язання артілі знаходилися під їх контролем. Також староста мав право робити знижки за вантажні роботи (не дивлячись на офіційно затверджену таксу виконаних робіт), для користі справи.

Виборні – це члени артілі які керували роботами на окремих напрямках, наприклад, на залізничній станції, в пакузах (складах) або відповідали за транспортування вантажів від станції до складів. Виборні повинні разом з артільниками (рядовими членами артілі) в залежності від обсягу роботи набирати поденних робітників для виконання вантажних робіт. Основний обов'язок виборних – слідкувати за прийомом, оглядом та випуском товарів, бути присутнім при складанні актів про виконану роботу.

Артільники безпосередньо контролювали поденних робітників на місцях та займалися, за вимогами митників, зважуванням пробних партій товарів. Весь необхідний реманент, різноманітні мотузки для роботи артіль, купувалися на спільні кошти членів артіль. Головна риса всіх артіль в Російській імперії – самоврядування. Прообразом митної артіль були артіль біржові, які вперше виникли ще в 20-х рр. XVIII століття. Головні риси, які відмежовувала митні артіль від більшості інших подібних організацій: 1. Артіль при митницях винаймали до себе на роботу поденних робочих, тобто артіль – це невелике капіталістичне підприємство, а самі артільники – акціонери; 2. Митні артіль створені за ініціативою держави, тоді як всі інші умовно можна вважати громадськими організаціями, бо ініціатива про їх заснування виходила від підприємливих обивателів. На думку дослідника XIX ст. О. Ісаєва, створення митних артіль зменшило кількість крадіжок товарів, знизилася обсяги товарів, за які не було сплачено мито, бо артільники мимоволі були помічниками митників. Їх прибуток залежав від кількості виконаних вантажних робіт. На жаль, розміри прибутку артіль при Харківській митниці на даний час нам невідомі.

Усі вантажні роботи проводилися на платній основі. Циркуляром Міністерства фінансів затверджено перелік товарів, послуг та грошові суми за їх виконання, так звана такса. Для 10-ти митниць розташованих на західному кордоні Російської імперії, а також Варшавської, Миколаївської, Севастопольської, Ренійської, Ізмаїльської та Харківської затверджена спільна такса для імпортих товарів. Список складався з 218 товарних груп. У 178 товарних групах вартість розвантаження одного пуда коштувала 1 коп., в інших групах – від 3/8 до 1/2 копійки. Великоваговий товар, такий як екіпажі, фургони, вивантажували за 0,75–1 руб. за штуку. Артіль при митних закладах надавали такі платні послуги: 1. Розвантаження та переміщення товарів в митні пакгаузи; 2. За доглядів роботи, зважування вибірових проб товарів, переміщення на горішні поверхи та випуск товарів з пакгаузу; 3. За догляд товарів у вагоні з відвантаженням не більш, як половини вантажу; 4. За догляд товарів у вагоні без вивантаження; 5. За обшивку товарних місць повстю або рогожею; 6. За обв'язку товарних місць мотузкою. Наприклад, за обшивку повстю або рогожею артіль брала по 10 коп. з товарного місця.

Окремі розцінки були на пасажирський багаж: 1. Вивантаження з вагонів та доставка багажу до місця митного контролю – 10 коп. з одного багажного місця незалежно від розміру та ваги; 2. За вивантаження та завантаження пасажирського багажу, який відправляється транзитом без пасажирів, береться плата – 10 коп. з місця, до речі, плату за дану послугу здійснює залізниця. За поштові посилки, різної ваги, сплачували від 1 до 30 коп. за фунт. Якщо посилка важила більше, ніж 3 пуди, то за неї потрібно сплатити 50 копійок. У 1872 р. секретар Харківської митниці Левінський стверджував, що подібні розцінки не всім купцям до вподоби.

Вони заявили, що можуть залучити до вантажних робіт своїх людей і послуги митної артілі їм не потрібні. На що керівництво Харківської митниці зробило наступну заяву: "... выгрузка товарных мест из вагонов, установка оных в таможене и находящихся в ведении таможни помещения, производство товарным местам отвесов, представление товарных мест к таможенному досмотру, клеймение и пломбирование товаров, обратная укладка досмотренных товаров в помещения, постановка на места в пакгауз, выпуск товаров из таможни и прочее предоставлено исключительно таможенной артели и затем никакие без ведома артели к означенным работам допускаемы быть не могут. Все означенные работы производятся артелью за установленную плату по таксе, утвержденной Департаментом таможенных сборов и обязательной как для торгующих при таможене, так равно и для артели. Эта такса прибита к дверям таможни, где и можно видеть ее во всякое время".

Таким чином, артілі були складовою частиною митних установ і виконували вантажні роботи на станціях і складських приміщеннях. Їх робота чітко регламентувалася Положенням про митні артілі та розцінками на різноманітні види робіт, затвердженими Департаментом митних зборів. Це запобігало можливим фінансовим зловживанням з боку артільників. Також вони, самі того не бажаючи, ставали помічниками митників у боротьбі з контрабандою. До недоліків даної системи треба віднести безальтернативність, з якою зіштовхувалися підприємці під час вантажних робіт на митниці.

ФІНАНСОВІ АСПЕКТИ ЗАКОРДОННИХ ПОДОРОЖЕЙ УЧНІВ СЕРЕДНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Савчук Надія Іванівна

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

(м. Івано-Франківськ)

У другій половині XIX – на початку ХХ ст. у Російській імперії та тій частині українських земель, що входили до її складу, відбувався поступовий розвиток екскурсійної справи. Подорожі та відвідування знакових місць стали елементом дозвілля для багатьох людей. Значну увагу приділяли учнівським екскурсіям, які з серпня 1900 р. відповідно до циркуляра міністерства народної освіти стали складовою освітньо-виховного процесу. Окрім коротких прогулянок та відвідин визначних місць у населеному пункті, де розташовувався навчальний заклад, популярними були й тривалі подорожі далеко за його межами. Окремі заклади середньої освіти, переважно гімназії та училища, практикували поїздки своїх вихованців за

кордон. Проте, на відміну від краєзнавчих екскурсій з невеликим кошторисом, зарубіжні мандрівки потребували значних фінансових витрат. Якщо діти дворян, чиновників, купців 1-ї гільдії могли дозволити собі подібні екскурсії, то для більшості вихідців із міщанських, ремісницьких, селянських та інших родин вони були задорогими. Щоб забезпечити усім учням можливість брати участь у подорожах, навчальні заклади вдавалися до різних заходів: спеціальні батьківські внески, благодійна допомога, влаштування драматичних, літературно-музичних вечорів тощо. Зібрані у такий спосіб кошти надходили до товариств допомоги незаможним учням, які потім оплачували екскурсії нужденних вихованців.

Для здешевлення та удосконалення подорожей їхні організатори напряму або через попечителів навчальних округів зверталися до установ, закладів та окремих осіб, котрі могли сприяти вдалому здійсненню поїздки. Ключове завдання таких клопотань полягало у забезпеченні більш-менш комфортних умов проїзду, проживання, огляду екскурсійних локацій та економії при цьому коштів. Із керівництвом іноземних залізниць і пароплавних компаній домовлялися про надання екскурсантам окремих вагонів або пільг на квитки, з готелями – про пристойні й недорогі кімнати з повним утриманням. У директорів навчальних закладів просили безкоштовного розміщення на нічліг. До послів і генеральних консулів зверталися за супроводом під час перебування туристичної групи у містах, де були дипломатичні представництва Російської імперії, сприянням у безкоштовному огляді визначних місць та пам'яток, допомогою у підшуванні житла тощо.

Найбільші видатки були пов'язані із забезпеченням харчування та проїзду учасників екскурсій. Суттєво зменшувало витрати на транспорт користування пільговим залізничним тарифом у Російській імперії. Річ у тім, що зі зростанням учнівського туристичного потоку міністерство шляхів сполучення запровадило спеціальний тариф для освітніх екскурсій, організованих навчальними закладами. Відповідно до нього учнівські групи отримала право проїзду пасажирськими, поштовими та товаро-пасажирськими поїздами у вагонах 3-го класу зі знижкою 75%, а пізніше – 50%. При цьому пільгові квитки оформлялися одразу на весь маршрут слідування і зберігали свою чинність упродовж двох місяців від початку поїздки. Крім того, екскурсанти могли розташовуватися в окремих купе, або, при потребі, винаймати вагон повністю (його потім перечіплювали від одного поїзда до іншого).

Подорожування європейськими країнами полегшувало надання пільг на проїзд залізницями або пароплавами (зазвичай знижка становила 50–75%), а також завчасне придбання так званих кругових квитків, що дозволяло обирати напрямок руху на власний розсуд, почавши і завершивши поїздку в одному пункті, чи їздити визначену кількість днів за фіксовану плату.

Важливою частиною підготовки до закордонної екскурсії було оформлення паспорта для виїзду за межі імперії, вартість якого у той період

становила 10 руб. (згодом – 15 руб.) за документ незалежно від кількості осіб, вписаних у нього. Якби паспорт отримував кожен учасник екскурсії, то на це потрібно було б витратити значну суму грошей (інколи плата за паспорт становила 60% вартості поїздки). Тому організатори екскурсій практикували звернення за дозволом записати до паспортів супроводжувачів максимально можливу кількість учнів, або оформити колективний паспорт для виїзду за кордон.

Отже, основні зусилля організаторів учнівських зарубіжних мандрівок було спрямовано на максимальне здешевлення подорожей. На початку ХХ ст. подібні поїздки хоч і не стали масовими, проте, завдяки певним перевагам, набули досить значної популярності.

ПРОЕКТ ВНУТРІШНЬОКОНТИНЕНТАЛЬНОГО ЧОРНОМОРСЬКО-БАЛТІЙСЬКОГО ВОДНОГО ШЛЯХУ В СИСТЕМІ ТОРГОВИХ ВІДНОСИН НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Шандра Ірина Олександрівна

Харківська державна академія культури (м. Харків)

На початку ХХ ст., первинно у середовищі промисловців та підприємців, а пізніше і в урядових колах, активно обговорювалося питання про створення внутрішньоконтинентального Чорноморсько-Балтійського водного шляху. Між басейнами Західної Двіни й Дніпра на початку ХХ ст. вже існував водний шлях – так звана Березинська система (з'єднувальний шлях від р. Березини, що впадає в Дніпро, до Двіни). Ця система була побудована в 1804 р. і до початку ХХ ст. використовувалася переважно для транспортування лісу до Риги. Окрім Березинської системи, між Чорним і Балтійським морями було ще кілька водних сполучень (Огинське, Августовське, Дніпровсько-Бузьке). Усі вони були мільководними, проте головний їхній недолік полягав у тому, що закінчувалися вони на території Німеччини.

З усіх запропонованих на початку ХХ ст. проектів з'єднання Чорного та Балтійського морів найбільш економічно і стратегічно доцільним був визнаний Дніпровсько-Двінський варіант: від м. Херсон через р. Дніпро, р. Оршиця, проєктований Орша-Вітебський канал, р. Лучеса, р. Західна Двіна з кінцевим пунктом шляху в м. Рига. Загальна вартість робіт на всій відстані величезного водного шляху протяжністю близько 2 300 верст від Херсона до Риги за приблизними підрахунками складала 150 млн руб. Кількість вантажів, які планувалося перевозити цим напрямом, щорічно мала б скласти понад 300 млн пудів і вантажообігом у розмірі 1 300 млн пудів.

Масовими вантажами проєктованого водного шляху в північному напрямі мали стати донецьке кам'яне вугілля, криворізькі чавун і сталь,

бахмутська й кримська сіль, а також сільськогосподарська продукція (хліб, цукор, конопля, тютюн, лляне насіння, вовна, шкіра тощо). У південному напрямі каналом передбачалося переправляти ліс, колоніальні товари, штучні добрива, машини, хімічні продукти тощо. За підрахунками Ризького біржового комітету, транспортування водним шляхом Рига–Херсон обходилося би не більше 7–8 коп. з пуда, тоді як фрахти за морські перевезення від Чорного до Балтійського моря складали на кам'яне вугілля 9,25 коп. з пуда, для солі – 8–10 коп., для заліза й сталі – 11,5–13 коп., для борошна – 13 коп. Морський шлях з Чорноморських портів у порти Балтійського моря довкола Європи тривав 3,5–4 тижні, водним же шляхом Херсон–Рига тривалість транспортування скорочувалась до 12 днів. Отже, водний Дніпровсько-Двінський шлях мав стати коротшим і дешевшим способом міжрегіональної і зовнішньої торгівлі українських, білоруських і прибалтійських земель. Інженер Одинцов наголошував, що транспортування каналом Херсон–Рига призведе до зниження ціни на донецьке вугілля до 15 коп. (у Ризькому порту), що на 5 коп. дешевше англійського. Таким чином, близько 300 млн пудів англійського вугілля, яке щорічно надходило до портів Балтійського моря, буде замінено донецьким.

З приводу практичної реалізації Дніпровсько-Двінського водного шляху розгорнулися гострі дискусії. Каменем спотикання стало питання, “чи бути Чорноморсько-Балтійській магістралі морським шляхом (за різними проектами глибина мала становити від 14 футів до 4,5 сажень [24 і 54 четвертини відповідно]) чи тільки покращеним річковим (з осадкою суден до 10 четвертин)”? Підготовка водного шляху як морського, безумовно, була більш фінансово витратною, проте і вантажообіг морського шляху за попередніми техніко-економічними розрахунками втричі перевищував би цей показник, ніж у річковому варіанті. Крім потоку вантажів між українськими, білоруськими й прибалтійськими регіонами, місцевого вантажообігу дніпровського й західно-двінського районів, морський варіант шляху міг би пропускати всі ті вантажі, які виходили з портів Азовського і Чорного морів у Балтійське довкола Західної Європи. На з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії картина майбутнього водного шляху змальовувалася вкрай оптимістично: “Кожне із розташованих всередині материка міст стане тоді морським портом, здатним реалізовувати товари свого району, отримувати іноземні товари безпосередньо з океанських пароплавів”.

Інженер В. Чернишов у журналі “Русское судоходство” докладно обґрунтував, що тільки морський варіант шляху Херсон–Рига зможе змінити існуючий стан речей як “у справі залежності південної Росії від Дарданелл, так і Прибалтійського району від іноземного вугілля”. Ризький біржовий комітет також висловив побажання про дотримання морських стандартів облаштування шляху Херсон–Рига. Проте звучали й критичні думки щодо цього проекту. Як писав харківський проф. П. І. Фомін, “водне перевезення буде вигідним лише тоді, коли водні шляхи сполучення

підійдуть до самих копалень. Одним словом, найближче майбутнє Донецького басейну не є тісно пов'язаним з проблемою водних шляхів”.

Чим довше проект водного сполучення між Чорним і Балтійським морями обговорювався на різноманітних громадських зібраннях і наукових засіданнях, тим більше він визнавався невідкладним для виконання. Нарешті, 12 квітня 1912 р. члени Державної думи (44 підписи) внесли на розгляд законопроект про найшвидше будівництво Чорноморсько-Балтійської водної магістралі. Безпосередньою причиною цього подання стало закриття Дарданелл оттоманським урядом і вугільний страйк у Великій Британії. Як наслідок такого форсе маєуге кількість “ревних прихильників” водного шляху Херсон–Рига значно поповнилась. У законопроекті вказувалося, що на початок 1914 р. мав бути складений проект зведення водного шляху Херсон–Рига (с осадкою суден 10 четвєртин), усі роботи планувалося завершити протягом п'яти років.

Усупєрєч беззапєрєчним економічним і стратегічним вигодам Дніпровсько-Двінського каналу подальші події світового масштабу не дали можливості здійснити намічений план. Інтерес до проекту “Водний коридор Херсон–Рига” відновився майже сто років по тому – у 2002 р. в засобах масової інформації з'явилися повідомлення про зацікавленість Латвії, Білорусі й України у відновленні робіт над проектом, який би об'єднав басейни Чорного та Балтійського морів.

АМЕРИКАНО-НІМЕЦЬКЕ ТОРГОВЕ ЗБЛИЖЕННЯ: КРИЗЬ ПРИЗМУ ТОРГОВИХ ДОГОВОРІВ ПОЧАТКУ ХХ ст.

Казакєв Геннадій Ігєрович

Запорізький національний університет (м. Запоріжжєя)

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. ознаменувався швидким виходом на міжнародну арену США та Німєччини, котрі зустріли суттєвий опір з боку “старожилів” колоніальної політики. За цих умов певною закономірністю виступає поступове зближення США та Німєччини і в першу чергу на економічному поприщі. Запорукою міцних торгово-економічних взаємин постало укладання вигідного для обох держав торгівельного договору, що і обумовило актуальність поданої розвідки.

Її мета – дослідити специфіку економічного зближення Німєччини та США на початку ХХ ст. кризь призму укладених торгових договорів між державами.

Тема американо-німецьких економічних відносин досліджувалась багатьма істориками (Г. Леві, С. Лістіков, З. Гершов, Б. Кауфман, В. Бєккер, М. Абєнхуїс та ін.). Водночас більшість науковців звертають увагу на торгових відносинах в роки війни, оминаючи передумови їх становлення.

Окрім того, вивчаючи торгові відносини між США та Німеччиною, дослідники згадують торгові договори побіжно, не акцентуючи на них значної уваги, проте саме укладання договорів свідчило про зближення досліджуваних держав.

До 1900 р. документальне регламентування торгових відносин двох “молодих” держав оновлювалось тричі: 1829 р., 1879 р., 1897 р., унаслідок чого було встановлено митні тарифи; оголошувались найменування товарів, які виступали як джерела торгівлі та визначались обсяги їх експорту та імпорту.

Проте, реалії початку ХХ ст. – швидке зростання впливу США та Німеччини на міжнародній арені та той факт, що на них не зважали “старі держави-монополісти” – призводять до потреби у перегляді торгових договорів із Німеччиною та зближення між державами. Так, перший подібний договір у межах ХХ ст. було укладено 10 липня 1900 р., з терміном дії до 28 лютого 1906 р. Указана угода передбачала встановлення найнижчих митних ставок у ході американо-німецької торгівлі зерновими та іншими продуктами харчування, тим самим передбачалось становлення США як головного постачальника продуктів харчування до Німеччини й витіснення при цьому Російської та Австро-Угорської імперій.

У зв'язку з тим, що у новому договорі не було обумовлено цілу низку проблемних питань, 13 липня 1900 р. укладено додаткову комерційну угоду, в результаті чого обов'язки, закріплені тарифним законодавством Дінгли від 24 липня 1897 р., були спеціально модифіковані щодо низки деяких статей німецького походження, встановлені ліміти на імпорт товарів та продукції з Німеччини до США та встановленні власні пропорції на експорт продукції до Німеччини. При цьому, частка експорту більш ніж у 2 рази перевищувала імпорт. Так, за даними на 1904 р. заявлена вартість імпортованих з Німеччини товарів складала 106 909 600 доларів, тоді як собівартість американського експорту до Німеччини сягала 216 841 800 доларів. Мито на американські товари у Німеччині було найменшим серед усіх країн, з якими остання вела торгові відносини.

Наприкінці 1900 р. вперше в історії американо-німецьких відносин у сфері торгівлі постало питання про укладення з Німеччиною “всеосяжного торгового договору”. Проте переговори між урядами обох держав ні до чого так і не призвели. Лише скасування терміну дії домовленостей від 1900 р. призводить до необхідності переосмислення торгових відносин із Німеччиною. При цьому, ухвалення нового торгівельного договору декілька разів відкладалось: спершу до 30 березня 1907 р., а пізніше до 30 червня того ж року.

Німецьке керівництво при укладанні нового договору, який би регламентував сферу двосторонньої торгівлі між досліджуваними державами? висувало такі вимоги: 1) експортер мусить обов'язково з'явитись перед американським консулом, останній, в свою чергу, мусить отримати дозвіл для експорту продукції у Німеччину; 2) обмеження експорту товарів окре-

мого американського підприємства окремим округом імперії; 3) підвищення митних тарифів на основні види американської продукції; 4) стягнення додаткового мита з підприємств, борг яких досяг 10% і більше.

Відповіддю тодішнього президента США Т. Рузвельта на німецькі вимоги стало призупинення дії американських поступок на імпорту німецької продукції. Водночас було тимчасово скасовано митні квоти для німецької продукції та уведено нові митні ставки, які відповідали торговим відносинам з іншими країнами Європи.

Унаслідок перемовин відбулось підписання 22 квітня 1907 р. тимчасового договору між США та Німеччиною, який регламентував комерційні відносини між країнами до прийняття нової довгострокової угоди. В свою чергу, уряд США зобов'язувався після того, як новий договір ввійде у силу, повернути митні тарифи на німецький імпорту до рівня 1897 р. Зауважимо, що нові митні ставки на американську продукцію у більшості випадків дублювало договір 1900 р., а у низці випадків вони були зменшені на користь американської продукції (зокрема, зернових та продуктів промисловості), виняток становили лише нафтові вироби, де мито на один галон зросло на 5 центів.

Зазначена угода була укладена на рік та вступала в силу з 1 липня 1907 р. Проте до завершення її дії, а саме 30 червня 1908 р., нової довготривалої американо-німецької комерційної домовленості здійснено не було, що у результаті подовжило тривалість цієї угоди.

Повернення до проблеми відбувається тільки навесні 1909 р.: 7 серпня 1909 р. з подальшим уведенням його у дію з 7 лютого 1910 р. Поданий договір значно зменшував митні ставки на американську продукцію, американське мито на німецькі товари, у свою чергу, залишались на рівні попередніх домовленостей. Особливий акцент робився на важкій та хімічній промисловості, яка була найприбутковішою у сфері торгових американо-німецьких взаємовідносин.

Договір 1909 р. діяв до серпня 1914 р., коли в умовах початку Першої світової війни уряд США проголосив нейтралітет, тим самим будучи вимушеним припинити прямі торгові відносини з Німеччиною.

Як наслідок, до 1910 р. Німеччина і США стали один для одного другим за значенням торговельним партнером (перше місце в торгівлі обох країн займала Англія).

Таким чином, можемо констатувати, що на початку XX ст. між США та Німеччиною спостерігається поступове зближення в економічній сфері, про що свідчить укладання вигідних для обох сторін торгових договорів. Ініціатива укладання подібних договорів була двосторонньою, а в самих договорах обумовлювались поступки у торгівлі окремою продукцією. Наслідком укладання проаналізованих угод стало те, що Німеччина для США стала одним з ключових торгових партнерів.

ВЕГЕТАРІАНСЬКІ ЇДАЛЬНІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПОЧ. XX ст. ІСТОРІЯ БІЗНЕС-УСПІХУ

Пивоваренко Олена Андріївна

Національний університет харчових технологій (м. Київ)

Поява великої мережі вегетаріанських закладів харчування стала в Україні вже прикметою сьогодення. Подібні процеси не є якоюсь новациєю. На підросійських землях України в другому десятилітті XX ст. досить успішно функціонувало близько 20 вегетаріанських їдалень. Якщо в Полтаві, Харкові, Катеринославі вдалося відкрити лише по одному подібному закладу, то такі великі міста, як Київ та Одеса були безперечними лідерами. Так, у Києві на постійній основі в 1914–1917 рр. діяло щонайменше 10 вегетаріанських їдалень, а в Одесі напевно відомо про 6 подібних закладів. Переважна більшість їх були приватними, однак найбільшими і зразковими були громадські вегетаріанські їдальні, започатковані вегетаріанськими товариствами. Замислювались вони як заклади ідейні, що мали, в першу чергу, популяризувати вегетаріанську ідею, а вже потім задовольняти існуючий попит. Про прибутковість узагалі не йшлося.

Перший такий заклад відкрило в серпні 1908 р. Київське вегетаріанське товариство. Більше того, створення першої їдальні і є історією заснування цього Товариства. Зважаючи на незначну кількість потенційних відвідувачів, планувалось започаткувати її на найскромніших умовах. Але оскільки практичного досвіду ні в кого не було, не могли визначитись ані з кошторисом, ні зі збором грошей. За відсутності необхідних коштів для найму приміщення в людному місці, за 1000 руб. на рік винайняли 7-кімнатну квартиру № 25 на вул. Ірининській 3, у якій одна, а згодом 2 найбільші кімнати були пристосовані під їдальню.

Кількість відвідувачів, як і кількість відпущених порцій стрімко зростала, не зважаючи на те, що в перший місяць обіди відпускались тільки за замовленням. Власникам лише за п'ять місяців вдалося налагодити ефективну роботу їдальні і навіть почати повертати запозичення. У травні 1909 р. їдальня була переведена вже в окреме приміщення на вул. Пушкінській 10. Перша громадська їдальня Київського вегетаріанського товариства в 1909 р. в середньому обслуговувала 124 відвідувачі на день, у 1910 р. – 370, у 1911 р. – 512, у 1912 р. – 588, а в 1913 р. – 647. Приміщення по вул. Пушкінській 10 вже в 1912 р. не відповідало такій кількості клієнтів. Задля збільшення обіднього залу їдальня була переведена 7 вересня в нове приміщення на Пушкінській 12.

Зважаючи на переповнення Першої громадської вегетаріанської їдальні відвідувачами, кількість яких досягала в окремі дні до 700 осіб, Київське вегетаріанське товариство восени 1911 р. відкрило Другу громадську вегетаріанську їдальню на Подолі за адресою вул. Костянтинівська 13. Третя громадська їдальня Київського вегетаріанського товариства була відкрита

3 серпня 1914 р. Облаштували її за адресою Бібіковський бульвар 63, на перетині трьох ліній трамваю. Поблизу розташовувались Вищі жіночі курси й Політехнічний інститут. Оскільки за даними анкетувань, що періодично проводило Товариство, студенти вищих навчальних закладів традиційно складали 50% відвідувачів, місце обрали з ретельним розрахунком.

До осені 1914 р. Київське вегетаріанське товариство відкрило ще одну громадську їдальню на Галицькому базарі. Щоправда, довго вона не проіснувала через початок I Світової війни. Щодо інших, то війна не позначилась на їхніх комерційних успіхах, ба більше, кількість відвідувачів продовжувала зростати. В умовах продовольчої кризи отримати поживний обід за невеликі гроші легше всього було у вегетаріанських їдальнях.

Зважаючи на київський досвід та володіючи необхідними фінансами, Одеське вегетаріанське товариство приступило до організації громадської вегетаріанської їдальні відразу після своєї реєстрації в 1912 р. з великим розмахом. Лише на оренду приміщення в центрі міста було асигновано 3000 руб. Офіційне ж відкриття відбулось лише 5 травня 1913 р. у попередньо відремонтованому приміщенні Міжнародного ресторану при Паризькому готелі за адресою: вул. Дерибасівська 7. Для широкого загалу їдальня була відкрита 6 травня. Обід з 2-х страв коштував 35 коп., з 3-х – 45 коп., за абонементами передбачались знижки. Її успіх перевершив найсміливіші очікування. У перший же день біля дверей стояла велика черга, а до 2 години дня закінчилась провізія.

Уже за рік кількість відвідувачів їдальні у літні місяці доходила до 700 осіб на день, а обіг коштів сягнув 8000 руб. на місяць. Прибуток складав від 19% до 22% отриманих коштів. Її популярність продовжувала зростати. 5 квітня 1915 р. довелось навіть перекрити вільний вхід і запускати відвідувачів по черзі, що вишикувалась на вулиці, та навіть тих, хто потрапляв всередину, персонал не встигав своєчасно обслужити. Існували пропозиції на літній період навіть використати двір будинку по вул. Дерибасівській 7 для облаштування літнього майданчика їдальні.

Успішна бізнес-історія громадських вегетаріанських їдалень базувалась на самовідданій, безкорисній праці справжніх ентузіастів вегетаріанської ідеї, зусилля яких неодноразово не були оцінені належним чином. Популярністю громадські вегетаріанські їдальні не в останню чергу мали завдячувати меню, яке розробляла для них усіх, та на перших порах навчала персонал кухні, часто безоплатно, відомий знавець вегетаріанської кулінарії Ж. Шульц. З часом усі їдальні перейшли до професійного персоналу. Спочатку Київське, а згодом і Одеське вегетаріанські товариства започаткували спеціальні господарські комісії, робота в яких фінансово заохочувалась. Був налагоджений якісний фінансово-статистичний облік.

ВОЛИНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ХМЕЛЯРСТВА: ДОСВІД МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ (1903–1919 рр.)

Лисенко Майя Станіславівна

*Харківський національний університет міського господарства
імені О. М. Бекетова (м. Харків)*

Історія міжнародної торгівлі є важливою частиною сучасних досліджень. Волинь на початку ХХ ст. стала головним регіоном виробництва хмелю в Російській імперії. Маючи високу якість і конкурентну ціну, хмелярі краю розраховували на успішний збут свого товару в зарубіжні країни. Цю мету допомагало здійснювати Волинське товариство хмелярства (далі – ВТХ).

Вищеназвана тема не знайшла достатнього висвітлення в історичній науці. У низці робіт досліджені історія Волині, хмелярство як одна з провідних галузей господарства губернії. Діяльність ВТХ проаналізована автором на основі документів Державного архіву Житомирської області.

Волинське товариство хмелярства було громадською організацією. Воно діяло з 1903 по 1919 рр. Спочатку завданням аграрного об'єднання стало сприяння розвитку хмелярства у краї. Першими розводити цю сільськогосподарську культуру на Волині стали чехи-колоністи в 1870-х рр. Пізніше, завдяки прибутковості хмелю, його стали вирощувати німці-колоністи, поміщики-поляки і українські селяни. На рубежі століть площа хмельових плантацій значно збільшилася. Якщо в другій половині ХІХ ст. хміль переважно продавався на внутрішньому ринку Російської імперії (в тому числі в Сибір, Урал, Кубань), то поступово стало питання про його експорт за кордон. Напередодні Першої світової війни експорт волинського хмелю становив 70% від загальної кількості, що вивозилася з країни. Галузі загрожувало перевиробництво хмелю.

Рада ВТХ припускала таку ситуацію. Нею робилися спроби вивчення і освоєння закордонних ринків. Керівництво сільськогосподарського товариства стикалося з проблемами різного характеру. По-перше, нечесною конкуренцією німецьких торговців, які купували волинський хміль і продавали його в Європі як німецький. По-друге, маса посередників (на Правобережній Україні, перш за все, євреїв), які скуповували товар у виробників за безцінь. Найбільше від перекупників страждали українські селяни. По-третє, в країну завозився замітник хмелю лупулін, який не обкладався митом. Його вживання у вітчизняному броварництві знижувало ціну (що ускладнювало конкуренцію) і псувало якість напоїв.

Для боротьби з вищезгаданими труднощами ВТХ виробило програму дій. Товариство брало участь в обговоренні різних питань митної політики, розмірів мит на імпортований хміль. Воно подавало свої рекомендації при перегляді російсько-німецького торгового договору. Для поліпшення хмелярства в країні проводилась просвітницька робота, а в регіоні – виставки.

ВТХ стало учасником російської сільськогосподарської палати, зовнішньоторговельних структур. ВТХ підпорядковувалось департаменту землеробства сільськогосподарського відомства, вчасно подавало інформацію і свої пропозиції щодо поточних проблем.

Які країни були торговими партнерами волинських хмелярів? Німеччина довго вважалася конкурентом. З початком Першої світової війни волинські виробники хмелю намагалися зайняти місце Німеччини серед її колишніх споживачів, перш за все нейтральних країн і Антанти.

Серед дружніх і нейтральних держав, які купували волинський хміль, необхідно відзначити Францію, Англію, скандинавські країни, Японію, США. До ринку кожної країни важливо було мати індивідуальний підхід. Так, в США волинський хміль продавався через американську агенуру Харківського товариства сільського господарства. У Великобританію хміль збувався через українські кооперативи в Лондоні.

З Францією торгівля хмелем велася через російсько-французьку торговельну палату. Комерційні відносини з іноземними державами були, безсумнівно, одним з найважливіших чинників успіху торгово-промислових і фінансових підприємств Російської імперії. Помітний прогресивний розвиток зовнішньої торгівлі на початку ХХ ст. показував, що комерсанти зрозуміли, яке значення для них мав міжнародний товарообмін і яку вигоду вони з цього могли мати. Франція представляла собою один з найцікавіших ринків збуту. Політичні мотиви впливали на розвиток торговельних відносин обох країн. Крім того, французькі комерсанти, що відрізнялися своєю кредитоспроможністю і коректністю в справі, були бажаними покупцями. Відділення російсько-французької торгової палати заснували в Москві та Варшаві. В їх завдання входило вивчення всіх питань торгово-промислового характеру. Волинські хмелярі здійснювали торговельні операції через Варшавське відділення торгової палати.

З початком Першої світової війни хмелярі зіткнулися з серйозними проблемами. Державною Думою був прийнятий закон про заборону вживання спиртних напоїв, зокрема і пива. Війна привела до загального занепаду економіки. Військові дії велися на території України. У німців-колоністів секвеструвати хмелеві ділянки. У 1918–1919 рр. ситуація стабілізувалася в тому сенсі, що була скасована заборона на виробництво спиртних напоїв. Але загальна економічна ситуація, низька купівельна спроможність населення не вивели галузь на вищий рівень. Міжнародне співробітництво тривало до 1919 року, коли ВТХ було закрито.

Таким чином, міжнародна торгівля ВТХ була досить успішною. Вона охоплювала в основному нейтральні і країни Антанти. Подальшому розвитку завадили Перша світова і громадянська війни, розруха в економіці і розпад Російської імперії.

ЧИ БУЛО ПОТРІБНИМ АНТИГЕТЬМАНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1918 р.?

Васковський Ростислав Юрійович
Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро)

Якраз 100 років тому розпочалося народне повстання проти гетьманського режиму Павла Скоропадського, що зруйнувало Українську Державу. І хоча Гетьманат в Україні утвердився нелегітимно – внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р., проте саме він відзначився чи не найбільшими досягненнями (в тому числі й економічними) серед українських урядів доби революції 1917–1921 рр.

Після того як протигетьманське повстання завершилося перемогою прихильників відновлення УНР, поваленої квітневим переворотом, нова українська влада так і не змогла розбудувати незалежну державу. Подальші події, що у підсумку призвели до поразки національно-визвольних змагань, спричинили потужну тривалу дискусію серед емігрантських кіл учасників та дослідників революційних процесів про те, чи потрібно було взагалі руйнувати налагоджений державний механізм Гетьманату, вносячи хаос і анархію (від чого, до речі, застерігали спочатку націонал-консервативні сили українського суспільства). Тож озирнемося на століття назад, коли восени 1918 року на перспективи існування очолюваної гетьманом П. Скоропадським самостійної Української Держави впливали одразу декілька чинників, причому майже всі – у негативному значенні.

По-перше, стабільність Гетьманату залежала багато в чому від наявності в Україні німецько-австрійської армії, що з'явилася тут після підписання Брестського миру між УНР і державами Четверного союзу. Визнавши державний переворот 29 квітня та підтримавши нову українську владу, забезпечуючи лад і спокій в Україні, придушуючи будь-які виступи й заворушення проти гетьмана, німецьке вище військове командування основне своє завдання, втім, вбачало насамперед у встановленні повного контролю над продовольчими ресурсами. Прагнення Скоропадського створити регулярну армію всіляко гальмувалося з боку німців, аж доки гетьман не отримав дозвіл на це від кайзера Вільгельма II під час офіційного візиту до Берліна тільки у вересні 1918 р. Звичайно, створити скільки-небудь боєздатну армію за два місяці до початку повстання було просто неможливо. Єдине, що встиг зробити гетьман – заснувати хіба що вісім військово-навчальних закладів для підготовки офіцерського корпусу майбутніх Збройних сил.

По-друге, поразка Четверного союзу у I світовій війні одразу визначила програшне становище для України з боку країн Антанти, як укладачки сепаратного миру з ворогом. До того ж переможці орієнтувалися на відновлення небільшовицької Росії, частиною якої мали продовжувати

бути українські терени, тож сподівання на незалежність останніх можна було б поховати – як, приміром, заявив французький консул Еміль Енно послу Української Держави Ігорю Коростовцеву: “Україна не мала ніколи своєї історії, ні національної окремішності. Вона була створена німцями”.

По-третє, революція в Німеччині та її поразка у війні розв’язали руки Володимиру Леніну і дали можливість більшовицькому керівництву не лише в односторонньому порядку анулювати Брестський мир, а й розпочати підготовку до вторгнення “на підтримку робітників і селян України, що повстали проти гетьмана”.

Вірно передбачивши російську агресію і реально оцінивши можливості власних військових частин, П. Скоропадський, однак, припустився фатальної помилки, намагаючись залучити до захисту Української Держави тих, хто хотів відбудувати Росію у її старих кордонах. А відтак четвертим чинником, що унеможливить подальше існування Гетьманату, стане грамота його керманіча про федерацію України з небільшовицькою Росією. Саме вона спричинить об’єднання усіх українських патріотичних сил довкола ідеї повстання, а також відтік від гетьмана тих військових підрозділів, що знаходилися на службі у Скоропадського.

Нарешті, сама особистість гетьмана Української Держави та його дії напередодні осіннього повстання перекреслювали сподівання на подальше збереження незалежності очолюваної ним країни. Павло Скоропадський наблизив до себе (не маючи змоги, а скоріш за все – і бажання, протистояти цьому) представників генералітету колишньої російської армії, намагався нав’язати контакти з Антоном Денікіним – “Командувачем Збройних Сил Півдня Росії”, за відновлення якої, “єдиної та неподільної”, Денікін та учорашнє військове оточення гетьмана виступали. Так само розпуск 14 листопада Ради міністрів, до складу якої входили представники опозиційного до Скоропадського Українського національного союзу, створення нового кабінету Сергія Гербеля, першочерговим завданням якого проголошувалося відбудова Росії на федеративних засадах, та подальша українофобська вакханалія російських монархічних дружин у Києві не полишала сумніву щодо того, наскільки Україні насправді буде забезпечена “її державність і національна самобутність” (як зазначалось у декларації нового складу Ради міністрів Української Держави).

Таким чином, у доцільності повстання проти існуючої, вже неукраїнської, влади можна було б не сумніватися (згадаємо хоча б Революцію Гідності). Проте відновлена Українська республіка, затьмарена соціалістичними ідеями її лідерів, які нічому не навчилися після першого вторгнення Росії в Україну за рік перед цим, так і не змогла відстояти власну незалежність. Цього разу, за 100 років по тому, начебто вдалося... Принаймні, сподіваємося на це.

ЯК УКРАЇНА РЯТУВАЛА РОСІЮ ВІД ГОЛОДУ: ДО ПОДІЙ КІНЦЯ 1918 – ПОЧАТКУ 1919 р.

Архірейський Дмитро Володимирович
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (м. Дніпро)

В інформаційній війні, розв'язаній путінською Росією проти України, часто висловлюються думки про історичну невдячність українців, які, мовляв, забули про те, скільки росіяни для них зробили і за часів царату, і за доби комуністів. При цьому, звісно, кремлівські пропагандисти забувають повідомити, скільки ж українського ресурсу, в тому числі людського, було витрачено на розбудову і підтримку імперії, причому без особливої згоди на те підневільних українців. Один із таких моментів датується кінцем 1918 – першою половиною 1919 р., коли примусово вилученим українським хлібом московські більшовики рятували від голоду населення Росії.

Як відомо, уклавши в січні 1918 р. Брестський мир з державами Четвертного блоку, Українська Центральна Рада запросила до країни німецькі та австро-угорські війська, що змусило більшовиків на деякий час залишити Україну у спокої.

У 1918 р. в РСФРР було впроваджено політику “воєнного комунізму”, яка фактично поглибила економічну кризу, складовою якої став дефіцит продовольства. Уряд РСФРР встановив продовольчу диктатуру, що викликало зростання цін на продовольчі товари і не вирішило проблему їх дефіциту. Переважна більшість населення контрольованих більшовиками територій змушена була голодувати. Продовольча криза об'єктивно спонукала частину населення, найбільш активного і ділового, займатися самопостачанням. Так виникло явище, відоме під назвою мішечництва.

Одним з популярних маршрутів російських мішечників досягав кордону з Україною, в якій продовольча ситуація була якісно іншою. Уряд П. Скоропадського, замінивши Центральну Раду, запровадив режим вільної торгівлі. Це ліквідувало в країні дефіцит продовольства і стабілізувало внутрішній ринок. Всі, кому пощастило у травні–листопаді 1918 р виїхати з “країни Рад” до України, помічали різочий контраст у насиченості ринків обох держав продовольчими товарами, різниці у цінах на них, ставленні обох режимів до принципів і практики внутрішньої торгівлі. Відмінності у продовольчій політиці урядів України та Росії, ясна річ, були не на користь останньої. Як наслідок, тисячі мішечників із Росії проникали до України. Очевидці повідомляли про значні транспортні обози, що накопичувались на кордоні і часто супроводжувалися збройною охороною. Українсько-німецька прикордонна охорона, як правило, пропускала мішечників із продовольством назад до Росії.

Будучи незалежною від Росії Українська Держава прагнула встановити з радянською сусідкою правильні торговельні відносини. Наприклад,

5 червня 1918 р. гетьманська Рада Міністрів розглядала пропозицію щодо обміну 1 млн пудів українського цукру на московську мануфактуру вартістю 60 млн крб. Український уряд визнав такий обмін у принципі бажаним, але саму пропозицію відхилив через завищені ціни на мануфактуру. За міждержавною угодою з Українською Державою від 12 червня РСФРР була змушена закуповувати український хліб, нехай не на урядовому рівні, а на рівні окремих відомств, організацій, приватників.

Відносно заможна гетьманська Україна виявилася важливим торговим партнером більшовицької Росії. Про це свідчать офіційні документи митного відомства РСФРР – “Відомості про діяльність за минулий 1918 р. митних установ, розташованих по всій демаркаційній лінії” і такі ж відомості за січень і лютий 1919 р. У першому документі, зокрема, зазначається, що Петроградський митний округ протягом 1918 р. зібрав мит загальною сумою близько 55 тис. крб, Великолуцький округ – близько 299 тис. крб, Смоленський – близько 2076 тис. крб, а Курський – близько 600 тис. Як бачимо, мита, зібрані російськими митниками на українському кордоні, на порядок перевищують суми зборів на північній ділянці західного кордону.

17 липня гетьманський уряд розглядав питання про стягнення мита з товарів, які ввозилися з території більшовицької “Великоросії”. Було вирішено товари з Росії обкладати митом на таких же підставах, як і товари з інших країн. Очевидно, що український уряд прагнув вибудувати на сході повноцінний державно-митний кордон, організувавши й правильне переміщення через нього товарів та вантажів. Влада РСФРР була змушена реагувати на це відповідним чином, організувавши й зі свого боку кордону прикордонні та митні пункти.

Як бачимо, РСФРР в 1918 р. мала економічний інтерес до України, будучи традиційно зацікавленою як в українському хлібі, так і у вугіллі з Донбасу. На початку липня, знаючи про проблеми німців із збором і dopravкою до рейху українського збіжжя, представник РСФРР у Берліні А. Йоффе офіційно запропонував, аби саме московському урядові германці доручили заготівлю зерна в Україні як для Німеччини, так і для радянської Росії. Напряма поїздок російських мішечників – до України за хлібом – також свідчить про те, що Україна саме в економічному сенсі була край потрібна тодішній Росії для простого фізичного виживання останньої.

Після закінчення світової війни і напередодні падіння в Україні режиму П. Скоропадського, більшовики не приховували бажання бачити Україну під власним контролем. Більшовицька агітація прямо передбачала використання українського хліба для потреб “світової революції”, отже, планувався контроль українських матеріальних, людських і продовольчих ресурсів із “столиці пролетарської революції” – з Москви. Тобто вже окреслювалися перспективи і основні напрямки використання ресурсів України.

Встановлення російсько-радянської влади в Україні наприкінці 1918 р. набувало, по суті, цинічно-прагматичного сенсу: перетворити міждержавні

відносили з Україною у внутрішньо-радянські, таким чином український хліб і необхідну сировину одержувати безкоштовно. Проте реакція на це навіть радянської України на початку 1919 р. була однозначною і в цілому зрозумілою: хліб безкоштовно вивозити за межі республіки не дозволяти. Характерною є, наприклад, поведінка Чернігівського губревкому, який почав виставляти на кордонах з РСФРР загороджувальні загони. Проте дуже скоро (фактично від часу появи в Україні Х. Раковського) центральна влада радянської України радикально змінила свої погляди на проблему, вже погоджуючись із Москвою щодо безкоштовного постачання хліба до Росії. Зазначимо, що у 1919 р. продрозкладка для України була встановлена в обсязі 140 млн пудів хліба, хоча через військові дії і повстанський рух опору більшовики змогли зібрати не більше 8 млн пудів.

Уже з початку 1919 р. більшовики розробляли плани економічного об'єднання України та Росії, що означало ліквідацію митного кордону між республіками. Затягування вирішення правового статусу українсько-російського кордону не сприяло продовольчій диктатурі, яка наприкінці 1918 р. вже зазнала краху. Населення і навіть державні організації відверто порушували відповідні закони, масово займаючись мішечництвом, а загороджувальні загони практичними діями часто-густо дискредитували ідею продовольчої диктатури. Аби вийти із ситуації, уряд РСФРР, формально не відміняючи диктатуру, дещо її пом'якшив. Поступки стосувалися, насамперед, державних організацій, відомств, державних промислових підприємств, кооперативів: їхнім представникам офіційно дозволялося ставати мішечниками, тобто власними силами забезпечувати продовольством свої організації. Іншим заходом, що послаблював продовольчу диктатуру, було нормування продуктів. У РСФРР ще від 4 серпня 1918 р. діяв декрет про ввезення нормованої продукції з України. Актуальнішим цей закон ставав наприкінці грудня 1918 – в січні 1919 р., коли почала вирішуватися проблема українсько-російського кордону. 17 січня вийшла постанова Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету РСФРР про нормування продуктів, що провозилися пасажирами через кордон.

Рішення про остаточну зміну статусу українсько-російського кордону з державного на адміністративний (це сталося 1 квітня 1919 р.) доцільно розглядати саме в контексті намагань більшовиків утримати продовольчу справу під контролем. З огляду на те, що військовий успіх Червоної армії в Україні ставав очевидним, більшовики дійшли висновку про доцільність вирішення продовольчої справи за рахунок реквізицій продовольства не у мішечників на кордоні, а безпосередньо в українському селі. Саме туди, на їхню думку, слід було направляти продовольчі загони. Туди вони і направлялись протягом першої половини 1919 р. Таким чином, в Україні також встановлювалась продовольча диктатура, що відразу викликало тут дефіцит і подорожчання продовольчих товарів. Натомість вирішувалися продовольчі проблеми Росії.

ТОРГІВЕЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ УСРР В ТУРЕЧЧИНІ (ПОЧАТОК 1920-х РОКІВ)

Купчик Олег Романович

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Радянські й сучасні українські історики розкрили політичне й військово-технічне співробітництво УСРР й Туреччини на початку 1920-х років. Закономірно постало питання про недосліджену досі торгівельну українсько-турецьку співпрацю цього періоду.

Після укладення 21 березня 1921 р. раднаркомом РСФРР та республіканським урядом М. Кемаля “Договору про дружбу і братерство”, з червня ц. р. у Стамбулі почала функціонувати “Торгівельна делегація РСФРР на Близькому Сході”, яку очолив Б. Куліш. В її складі організували “Торгівельну делегацію УСРР на Близькому Сході”. Її очолив С. Брук. Дипломати були заарештовані британськими військовими, але зрештою згодом звільнені.

Власне Б. Куліш оцінив Стамбульський ринок як важливий для тих радянських республік, що у чорноморських портах (в Україні це були Одеса, Миколаїв, Херсон, Маріуполь) торгували з турецькими торговцями, а на Стамбульському ринку могли продавати сировину й купувати необхідні для власних потреб товари.

Опісля укладення 17 вересня 1921 р. “Конвенції про репатріацію військовополонених і цивільних інтернованих”, британсько-французька окупаційна адміністрація погодила можливість роботи в Стамбулі “Торгівельної делегації УСРР”. 2 січня 1922 р. український раднарком і республіканський уряд М. Кемаля уклали “Договір про дружбу і братерство”, відповідно до ст. 12 якого домовились щодо “вільного і безперешкодного пересування людей і товарів між обома країнами”. Укласти окремо торгівельний договір планували згодом. А 15 січня 1922 р. затверджено “Торгівельну делегацію УСРР”. Торгпредом призначено О. Золотарьова.

Уже О. Золотарьов оцінив Стамбульський ринок як важливий для постачання продовольства у південні регіони України, а також для реалізації окремих видів сировини. Зважаючи, що ціни на Лондонському й Берлінському ринках продовжували залишатись дешевшими, пропонував продавати на Стамбульському ринку лише промислові фабрикати, а також тютюн, спирт, сіль та каустичну соду.

У свою чергу, О. Золотарьов зауважив, що за увесь час існування торгпредства “не було не лише планомірного обслуговування України, але й взагалі майже жодної роботи для України не проводилось”. Скаржився керівництву “Укрзовнішторгу”, що Одеське відділення НКЗТ проводило експортно-імпорتنі операції в Одеському порту. Пов’язував їх із корупційними діями. Наголосив, що доцільно посилювати роль Одеського відділення НКЗТ в діяльності торгівельного представництва УСРР в Стамбулі.

Тому 27 червня 1922 р. в “Укрзовнішторзі” відреагували, провівши нараду з питанням “Про узгодження робіт з Константинопольською делегацією”. За її результатами вирішили “Одеському відділу НКЗТ припинити закуповувати імпортні товари в Одеському порту, а закупівлю здійснювати через торгівельну делегацію в Стамбулі”.

Надалі торгпредство УСРР в Стамбулі активізувало роботу за “українськими замовленнями”. Загалом протягом липня–серпня 1922 року купило товарів (борошно, зерно, ячмінь, ін.) на понад 6,5 млн крб золотом, продало товарів (тютюн, нафта й нафтопродукти, шкіри, ін.) на 7 млн 253 тис. крб золотом.

Через пов’язаність у торгівлі з Туреччиною у 1921 році “Укрзовнішторгу” підпорядкували Кримське відділення НКЗТ. Воно мало виконати важливе завдання місцевого характеру, а саме забезпечити Крим продуктами харчування, медикаментами, одягом, медичним і санітарним устаткуванням. Все планувалось, аби поновити роль Криму як здоровниці. Очевидно, що це потребувало фінансових, матеріальних, продовольчих та інших ресурсів. Соціально-економічна ситуація на півострові тоді була вкрай складною. Тому не випадково, що “Кримпродком” також підпорядкували наркомату продовольства УСРР. Частина коштів планували отримати від продажу у Туреччині видобутої на півострові солі. Експортними товарами також стали вовна, кишки, вино, овечі шкіри.

Проте, на думку завідувача “Кримзовнішторгу” В. Галлона (водночас Уповноважений НКЗТ на Кримському півострові), розвитку торгівлі з Туреччиною перешкоджала транспортна розруха, а також відсутність хоча б якоїсь самостійності у роботі відділення й уповноваженого. Зрештою до Стамбулу була направлена “Кримська торгівельна делегація”, яку очолив В. М. Горін. Підпорядковувалась делегація українському торгпредству.

У зв’язку зі створенням РСФСР і подальшою централізацією влади в сфері зовнішньої торгівлі постало питання про подальші організаційні форми зовнішньоторговельної діяльності УСРР у Туреччині. 11 вересня 1922 р. український раднарком постановив “Передати мандат від УСРР торгпреду РСФСР, з призначенням йому у заступники представника УСРР, за умови погодження його діяльності з торгівельною політикою торгпредства РСФСР”.

До початку 1923 року діяльність торгпредства УСРР в Стамбулі щодо експорту й імпорту товарів була зведена до мінімуму. Вони здебільшого здійснювались через Лондонський чи Данцигський ринки, де купівельні ціни на імпортні товари були нижчими. Ще протягом деякого часу Стамбульський ринок використовувався для продажу невеликих партій окремих видів сировини і фабрикатів та купівлі “колоніальних” (прянощі, спеції) товарів.

Надалі за допомогою радянського торгпредства в Стамбулі передбачали географічно розширити торгівельну діяльність загалом на Близькому Сході. Планували відкрити торгівельні “агентури” в Єгипті, Сирії,

Палестині. Ці країни цікавив український спирт, будівельний ліс, цемент, хімія. Стамбул же планували використати як “перевалочний” пункт для транспортування товарів на далекі відстані.

У цілому експорт УСРР до Туреччини за 1921–1923 рр. склав 4 млн 190 тис. 800 турецьких лір. Експорт за цей період склав 961 тис. 600 лір.

ЕКСПОРТ ДЕРЕВА ЗІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Масик Роман Володимирович

Львівський національний університет імені Івана Франка (м. Львів)

Перед вибухом Першої світової війни Східна Галичина була одним із найбільше заліснених регіонів Австро-Угорщини. Відтак він став важливим центром деревної промисловості імперії. Щоправда, тут не виготовляли фінальних продуктів з дерева. Місцеві лісопилні лише обробляли деревину і відвозили її до західних провінцій держави. Причиною такого стану справ було те, що деревна промисловість Східної Галичини не перебувала в руках місцевих підприємців.

Від 1914 р. до 1920 р. деревна промисловість працювала суто для потреб війська і відбудови краю після знищень, спричинених війнами. З переходом до мирного життя галузь мусила пристосовуватися до нових політичних, а відтак й економічних реалій. Потрібно було її організувати по-новому. В роки війни деревна промисловість краю втратила контакти з багатьма підприємствами, які раніше виготовляли з місцевого дерева фінальні продукти, а швидко налагодити на місці таке виробництво було складно. Постає нагальна потреба у тому, щоб повернути старі ринки, куди постачали дерево, й здобути нові.

Держава, потребуючи в повоєнний час багато дерева, змушувала промисловців його продавати за безцінь, реквізувала дерево для своїх потреб, встановлювала високі залізничні тарифи й мита, штучно гальмувала експорт. Натомість, підприємства деревної промисловості намагались використати добру кон’юнктуру на закордонних ринках й якнайбільше експортувати свої вироби. Для цього від 1919 р. вони організовували спеціальні інституції. Першою такою галицькою організацією стало Towarzystwo drzewne (Товариство дерева). Попри локальні успіхи, такі заходи через відсутність підтримки влади не дозволили галузі належно використати добру кон’юнктуру на закордонних ринках в перші повоєнні роки.

Ситуація з експортом дерева покращилась наприкінці 1920 р. Тоді під патронатом Промислово-торгової палати у Львові створено Syndykat interesentów drzewnych (Синдикат виробників дерева). Ця організація

курувала експорт дерева зі Східної Галичини. В той самий час дерево для відбудови краю після війни почали купувати за ринковими цінами, а в 1921 р. скасували регламентацію його експорту. Відтоді збільшився експорт місцевого дерева до країн Західної Європи. Крім традиційного попиту в Німеччині (була найважливішим імпортером польського дерева), товар все більше купували Франція, Бельгія, Голландія, Англія. Поступово почали експортувати дерево до заморських країн – США, Палестини тощо. Польські виробники пристосовувалися до вимог нових ринків збуту. Експорт дерева почав збільшуватися і кількісно, й асортиментом.

Від 1921 р. до початку Другої світової війни можна виокремити кілька періодів для польського експорту дерева. Перший з них тривав до кінця 1924 р., коли на нього впливала фінансова політика польської держави. Для стабілізації валюти уряд запровадив експортні плати і зобов'язав експортерів віддавати частину іноземної валюти, отриманої від експорту. Через це деревна промисловість почала відчувати відсутність готівки, зросли виробничі затрати.

Другий період тривав від 1925 р., коли розпочалася митна війна з Німеччиною (тривала до 1935 р.), і до 1929 р. (початок Світової економічної кризи). В цей час німецький ринок істотно звужився для польських експортерів деревини. Виробники змушені повністю переорієнтуватися на потреби інших країн-імпортерів (головно Англію, Францію, Бельгію, Голландію і Швейцарію). При цьому вони багато втратили, зважаючи на відмінність цих потреб від побажань німців. Частину товару, призначеного для Німеччини, вдалося імпортувати за посередництвом Чехословаччини. Стан справ на свою користь намагалися використати Державні Ліси (*Lasu Państwowe*). У Німеччині залишався попит на сире дерево. Керівництво Державних Лісів за підтримки уряду почало його продавати німецьким торговцям напряму, оминаючи польських підприємців. Це спричинило новий конфлікт держави з деревною промисловістю, який вдалося вирішити лише в 1932 р.

Третій період тривав в час Світової економічної кризи (1929–1933). Галицький експорт дерева її відчув від середини 1929 р. В цей час істотно зменшилися можливості вивозити товари на закордонні ринки. Державі-імпортери намагались обмежити імпорт, щоб захистити свій торговельний баланс. Посилювала конкуренцію експансія СРСР на європейські ринки за допомоги демпінгу. Вже в 1930 р. польський експорт дерева кількісно впав у порівнянні з 1929 р. на 26%, а в 1931 р. ще на 35%. Наприклад, коли в 1930 р. експортували 2803 тон вартістю 348 234 000 злотих, то в 1931 р. – 1809 тон, що коштували 254 828 000 злотих.

Від 1933 р. розпочався четвертий період для польської деревної промисловості, який тривав до початку Другої світової війни. Відтоді стан справ в галузі поступово покращувався. Цей час ознаменувався нормалізацією відносин в лісництві. Деревна промисловість разом з органами державної влади від 1936 р. почала працювати над планами вирубки лісу.

Ці заходи позитивно вплинули і на охорону лісів, і на деревну промисловість. Плани складали так, щоб максимально захистити ліси від стихійної вирубки і водночас забезпечити сировиною підприємства деревної промисловості. Ці заходи суттєво зменшили контрабандний вивіз за кордон деревини й зменшили можливості Державних Лісів експортувати, оминаючи місцеву промисловість і торгівлю.

Ще в 1932 р. країни, які експортували дерево, почали домовлятися про зменшення взаємної конкуренції. Більшість з них домовилися про контингенти експорту, що від 1935 р. істотно підвищило ціни на дерево на світових ринках і збільшило рентабельність підприємств галузі.

У міжвоєнний період деревна промисловість Східної Галичини мусила неодноразово змінюватися, щоб залишатися на закордонних ринках. Попри постійні зміни ринків збуту, нестабільність польської і світової економіки, відсутність постійної підтримки держави, галузь зуміла пристосовуватися до таких реалій й успішно конкурувати на світових ринках дерева. Це вдалося досягнути завдяки добрій внутрішній організації підприємців деревної промисловості.

АРГАНІЗАЦЫЯ І ДЗЕЙНАСЦЬ МЫТНЫХ УСТАНОЎ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ Ў 1921–1933 гг.

Астрога Віктар Аляксандравіч
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (г. Мінск, Беларусь)

Гісторыя беларускай мытнай службы адзін з найменш даследаваных сюжэтаў нацыянальнай гісторыі. Навуковы інтарэс ды яе з’явіўся толькі напачатку 2000-х гг. Адною з найбольш цікавых і практычна карысных тэм у гэтай галіне ёсць перыяд 1920-х гг. – час фактычнага адраджэння мытнай дзейнасці на беларускай зямлі пасля ліквідацыі мытнаў у 1851 г.

Па падпісанні ў сакавіку 1921 г. Рыжскай мірнай дамовы, мытную сістэму маладой Савецкай Беларусі трэба было ствараць практычна з нуля. Ўваходжанне Беларусі ў 1922 г. у склад Саюза ССР, замацавала статус яе мытных устаноў як агульнасаюзных, якія ствараліся і рэарганізаваліся па меркаванні адзінага цэнтра па-за межамі рэспублікі. Праца пачалася на базе Паўночна-Заходняй мытна-памежнай акругі (П-ЗМПА) з цэнтрам у Віцебску, сфармаванага в 1920 г. У акругу ўваходзілі частка Віцебскай губерні, якая належала да 1924 г. Савецкай Расіі, і тэрыторыя Беларусі. Акрамя таго, пры урадзе Савецкай Беларусі існавала Управа ўпаўнаважанага Народнага камісарыяту знешняга гандлю (НКЗГ) і 12 студзеня 1922 г. у яе складзе быў утвораны адмысловы мытны адзел. У яго вядзенні знаходзіліся ўсе мытныя надзоры і пункты на беларускім участку дзяржаўнай мяжы Савецкага Саюза працягласцю 1067 км. Распачалося

стварэнне мытных устаноў. 11 студзеня 1922 г. была адчынена ўнутраная Мінская мытня. З 17 мая 1922 г., на тэрыторыі БССР была утворана Заходняя мытная акруга (ЗахМА). Яе першым начальнікам стаў была кіраўнік Ямбургскага мытнага нагляду Я. Э. Олін (1922–1924 гг.), пазней М. М. Залогін (1924–1925 гг.). Управа акругі з Віцебска была перанесена ў Мінск. У склад акругі, на 17 мая 1922 г., уваходзіла ўправа і 9 мытняў – I разраду: Себежская, Дрысененская, Полацкая, Мінская, Негарэлаўская, II разраду: Слуцкая, Жыткавіцкая і III разраду: Лепельская, Ізяслаўская. Таксама мелася 20 мытных пастоў, у тым ліку асобны авіяцыйны Смаленскі, падпарадкаваны Мінскай мытні. У акрузе ў гэты час працавала 418 мытнікаў. У наступныя гады склад акругі неаднаразова змяняўся. Так, у перыяд з мая 1922 г. па чэрвень 1924 г ліквідаваныя або выйшлі з складу акругі: Себежская, Дрысененская мытні, але дадаліся Вальбаравіцкая (Лепельская) і Бігосаўская. Усяго ў акрузе функцыянавала 8 мытняў.

У лістападзе 1924 г. у Мінску было заснавана Беларуская раённая інспектарская ўправа і створаны раённыя мытні, падначаленыя непасрэдна Дзяржаўнай мытнай управе (ДМУ) НКЗГ СССР. Планавалася стварыць 5 раённых мытняў: Бігосаўскую 1-га разраду, Полацкую 1-га разраду, Мінскую 1-га разраду (Вальбаравіцкая і Ізяслаўская 3-га разраду, Негарэлаўскую 1-га разраду і Жыткавіцкую 1-га разраду). Аднак ва ўмовах невялікай тэрыторыі тагачаснай Савецкай Беларусі гэты крок аказаўся неэфектыўным і было вырашана захаваць ранейшую арганізацыйную структуру ЗахМА. У яе складзе эфектыўна працавалі толькі тры мытні: у Бігосаве, Негарэлым і Мінску; астатнія абслугоўвалі нязначны тавара і пасажырапатока. Пасля перадачы ў 1925 г функцый барацьбы з прамытам ад мытняў да памежных аховы, шмат мытняў і пасты сталі закрывацца. Плённая дзейнасць значнай колькасці мытных устаноў часта тармазілася нізкім узроўнем кваліфікацыі супрацоўнікаў. Так на студзень 1923 г. сярод асабістага складу Заходняй МА было: з вышэйшай адукацыяй 1,5% (6 чал.); сярэдняй – 27% (123); ніжэйшых – 43% (198); хатнім – 27,2% (131); непісьменных – 1,3% (6). Найбольш дасведчаныя працавалі ў Мінску, Бігосаве і Негарэлым. Асаблівае значэнне набывала патрэба ў павышэнні кваліфікацыі мытнага персаналу. З 1 лістапада 1923 г. у Мінску адчыніліся 3-х месячныя мытныя курсы-лекцыі, 16 чэрвеня 1925 г. у Пухавічах адкрыліся курсы правадыроў службова-вышуковых сабак, дзе прайшлі падрыхтоўку супрацоўнікі адзелаў па барацьбе з прамытам.

2 чэрвеня 1925 г. загадам НКЗГ СССР на базе ЗахМА было створана Беларускае аддзяленне ДМУ пры упаўнаважаным НКЗГ. Начальнікамі БА ДМУ былі: Н. М. Залогін (1925–1926 гг.), І. К. Апанскі (1926–1927 гг.), С. Зюлкоўскі (1927 г.), Паляшчук (1927 г.), Мулявко (1927–1931 гг.), Вейзагер (1931–1932 гг.), У. У. Волгін (1932 г.), П. І. Мартынаў (1932–1933 гг.). Але Беладдзяленне ДМУ атрымала значна менш магчымасцяў у сваіх дзеяннях чым аналагічныя ў Украіне ці Закаўказзе. Гэта быў хутчэй рэвізійна-інструктарскі орган, чым рэспубліканскі каардынацыйны цэнтр.

БА ДМУ нават не мела магчымасці наўпрост кантактаваць з цэнтральнымі ўстановамі БССР. Сітуацыя была выпраўленая толькі ў студзені 1927 г., калі паўнамоцтвы Беларускаім аддзяленні ГТУ былі пашыраны.

Напрыканцы 1920-х гг. на далейшае развіццё мытнай справы стала ўплываць нарастальная знешняя зачыненасць СССР, згортванне аб'ёмаў гандлю з замежнымі краінамі і міжнароднага пасажырскага патока. За ім рушыла ўслед і скарачэнне колькасці мытных устаноў. Так, на 1927 г. у Беларусі дзейнічала 6 мытняў: Бігосаўская, Фарынаўская, Мінская, Радашковіцкая, Негарэлаўская і Жыткавіцкая. 1 сакавіка 1928 г. была зачынена сталічная і ў многіх сэнсах цэнтральная мытня Мінская. У верасні 1929 г. ліквідавана Радашковіцкая мытня. Адначасова хуткімі тэмпамі адбывалася кадравае скарачэнне мытняў. Калі на 1922 г. у беларускіх мытных працавала 418 чалавек, то ў 1932 г. ужо 33 супрацоўнікі. З 1930 г. у СССР пачалася “рацыяналізацыя” – своеасаблівая рэформа ў мытным справе. З 1931 г. налічэнне мыта у скарб дзяржавы рабілася самімі знешнегандлёвымі прадпрыемствамі. Гэта звязла задачы мытняў да выканання кантрольна-інспектарскіх функцый (КІФ) і ў сваю чаргу прывяло да скарачэння штатаў на 40–50%. У выніку, на 1 кастрычніка 1930 г. у БА ДМУ дзейнічала 4 мытні: Негарэлаўская (27 чал.), Фарынаўская (2 чал.), Бігосаўская (8 чал.) і Жыткавіцкая (2 чал.). З 1 ліпеня 1933 г. загадам НКЗГ СССР Беладзяленне ДМУ расфарміроўваецца і ўсе беларускія мытні падпарадкаваны непасрэдна ДМУ. У 1937 г. на тэрыторыі БССР працавала адзіная Негарэлаўская мытня.

Такім чынам, у 1920-х – пачатку 1930-х гг. назіралася аднаўленне і развіццё мытнай сістэмы ў Савецкай Беларусі. Але незалежныя ад яе вонкавыя абставіны рознага характару, прывялі да амаль поўнага ліквідавання мытных устаноў на беларускай тэрыторыі напрыканцы 1930-х гг.

ОСОБЛИВОСТИ РАЗВИТКУ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ МІЖВОСННОГО ПЕРІОДУ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (1921–1939)

Комаринська Зоряна Михайлівна
*Львівський навчально-науковий інститут
ДВНЗ “Університет банківської справи” (м. Львів)*

1920–1930-ті роки стали викликом усій світової спільноті. Це був час повосенного врегулювання відносин між державами-учасниками Першої світової війни, час, коли розпалися імперії – Російська та Австро-Угорська, до складу яких шляхом окупації були включені українські землі, виникнення на їх уламках нових держав, зрештою, боротьба за своє “місце під сонцем” нових державних утворень. Українці у цій борні зазнали невдачі, хоча й створили на своїх теренах у 1917–1918 рр. дві держави –

Українську Народну Республіку та Західноукраїнську Народну Республіку, сторіччя з часу проголошення котрої будемо незабаром відзначати.

Після поразки визвольних змагань території УНР і ЗУНР були анексовані Радянською Росією, Польською, Чехословацькою республіками, Румунією. Постало питання існування українців за таких обставин. В умовах бездержавності, іноземної монополії окупаційних держав, різноманітних обмежень українського населення у політичному та економічному аспектах цього досягти було дуже важко. Панівним у краї був іноземний капітал – польський, німецький, австрійський та ін. Після певного поживлення 1924 р. настав застій у промисловості. Були відчутні труднощі із сировиною та промисловим обладнанням, зростала інфляція. Згодом до негативних явищ в економіці додалася і поглибила їх економічна криза кінця 1920-х – початку 1930-х років. Реформи, які здійснювалися, зокрема, аграрна, грошова, були не на користь корінних жителів, а радше, звужували й без того обмежену їх діяльність. Однак, і за цих умов українцям вдавалося демонструвати високу організованість й працездатність. Варто зазначити, що за роки Першої світової війни та повоєнних подій кооперативний рух зазнав відчутного занепаду. Тому його відновленням почали займатися відразу після припинення бойових дій. Активну роль у цих процесах відіграли громадські й політичні діячі, політичні партії, зокрема Українське національно-демократичне об'єднання й Українська соціалістично-радикальна партія. Цікаво, що їх провідні діячі очолили центральні та місцеві кооперативні установи.

Оскільки, сільське господарство й надалі превалювало в економіці краю, то для організації реформування українських селянських господарств було створено українське господарське товариство “Сільський господар”. Це товариство досить потужно розвивало українську сільсько-господарську кооперацію. Проте, визначальне місце у розвитку економічного життя українців Східної Галичини посів кооперативний рух. Згідно із статистичними даними, у другій половині 1930-х років у західно-українських землях діяло 47,5% кооперативів від загальнопольських.

Українська кооперація була репрезентована спілкою міських споживчих кооперативів “Народна Торгівля” (засн. 1884 р.), яка стала центральною крамницею-гуртівнею для закупівлі товарів споживчими крамницями; спілкою кооперативів “Центросоюз” (засн. 1924 р.) – фаховою, організаційною установою сільської споживчої, закупівельно-збутової організації, куди входили 27 повітових спілок-кооперативів та 2081 сільська кооперативна крамниця, діяльність яких мала універсальний характер; виробничо-торговельною спілкою кооперативів “Маслосоюз” із 136 районними кооперативами-молочарнями; кредитною кооперацією, що була представлена “Центробанком”, 114 міськими “Українбанками” і 543 сільськими кооперативами “райффайзенками”. “Центробанк”, зокрема, фінансував не лише кредитну, а й закупівельно-збутову, молочарську, виробничу кооперацію. Зріст товарного обігу і прибутків українських кооперативів на той час був значним.

У 1930-х рр. Ревізійний союз українських кооперативів об'єднав 3455 кооперативів, з яких 2360 були сільськими закупівельно-збутовими. Вони залучали до своєї діяльності на громадських засадах сільських господарів, витісняли приватну торгівлю з села, знижували ціни на товари, активно займалися збутом сільськогосподарської продукції. Через кооперативні крамниці реалізовували товари української кооперації. Тут можна спостерігати активну реалізацію гасла українського кооперативного руху “Свій до свого по своє!” на практиці. Слід додати, що окремі кооперативи займалися реалізацією зерна, яєць, худоби, домашньої птиці за кордон і досягали у цьому хороших фінансових показників.

Кооперативні організації Східної Галичини мали добре організовану мережу торговельних кооперативів, які займалися реалізацією споживчих товарів. Це давало можливість забезпечувати українську людину усім необхідним – від продуктів харчування до предметів побуту, одягу тощо, виробленим з місцевої сировини та матеріалів руками місцевих жителів. При господарсько-споживчих кооперативах були створені невеликі виробничі підприємства, що займалися виробництвом товарів та переробкою сировини, як от, спілки з переробки овочів, воску, олійні, цегельні, шевські, млинарські, бляхарські та інші вузькоспеціалізовані дрібні цехи-підприємства. Основним досягненням українського споживчого кооперативного руху можна назвати реалізацію політики патріотизму в торгівлі: збут товарів українських споживчих кооперативів шляхом поступового витіснення товарів іноземного виробництва. Так відбувалося сприяння українському товаровиробнику, його підтримка й посилення позицій на ринку.

Досліджуваний період був доволі непростим для українців не лише в економічному, а й політичному аспекті також. Творення власних економічних інституцій – кредитних, споживчих, збутових товариств, банківських установ, господарсько-економічних курсів, малих вузькоспеціалізованих підприємств, крім суто економічного завдання, мало ще серйозний політичний підтекст – економічне незалеження вбачалося шляхом до політичної самостійності. Тому й досягло великої ефективності в складних обставинах міжвоєнного часу.

ДО ПИТАННЯ ГРОШОВОЇ ОПЛАТИ СРСР ПОСТАВОК СОЮЗНИКІВ ПІД ЧАС ІІ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Фрадинський Олександр Анатолійович
*Науково-дослідний центр митної справи,
Науково-дослідний інститут фіскальної політики
Університету державної фіскальної служби України
(м. Хмельницький)*

Одним із ключових тверджень, що використовуються окремими заангажованими політиками та дослідниками з метою применшення значення ленд-лізу у спільній перемозі Антигітлерівської коаліції, є безапеляційне твердження про те, що допомога з боку США та Великобританії не була безкорисною, а СРСР оплачував її золотом. Як підтвердження цього “незаперечного” факту наводиться історія британського легкого крейсера HMS Edinburgh, який мав на своєму облавку близько 5,5 тон радянського золота і його було потоплено 2 травня 1942 року в Баренцевому морі німецькою субмариною. Дійсно, це золото було частковою оплатою союзницької військово-економічної допомоги СРСР, але не за поставки в системі ленд-лізу, який почав діяти для СРСР із 1 жовтня 1941 року, а за імпортні вантажі, що були доставлені із США та Великобританії у період із 22.06. по 30.09 1941 року – так званий, “пре ленд-ліз”.

Поставки імпортних вантажів за “пре ленд-лізом” оплачувалися СРСР не лише золотом, але й іншими товарами – хромовою і марганцевою рудою, іридієм, платиною, паладієм, сріблом, лісоматеріалами, продукцією хімічної промисловості, ікрою бочковою, крабовими консервами, китовим вусом і навіть ганчір’ям, щетиною та кінським волосом. Усе це можна дізнатися із статистичного довідника “Внешняя торговля Союза ССР. За период с 22-VI-1941 по 31-XII-1945 г. По данным оперативного учета”, виданого Міністерством зовнішньої торгівлі СРСР в 1946 р., “сухі” цифри якого позбавлені політичної заангажованості та кон’юнктури. Статистичну інформацію у цьому довіднику розбито за країнами, часовими періодами, групами товарів, портами, одержувачами і, що особливо важливо для нашого дослідження, способами розрахунку.

Як бачимо з таблиці 1, яка побудована на основі статистичних даних вищезначеного довідника, протягом 1941–45 років імпортні поставки в СРСР оплачувалися за рахунок грошових коштів, кредитних ресурсів або ж здійснювалися за системою ленд-лізу, яка передбачала грошову оплату лише тих товарів, які СРСР залишав у своєму розпорядженні після закінчення бойових дій.

Таблиця 1. Вартісна структура поставок за системою ленд лізу в розрізі основних країн та способів оплати у 1941–1945 роках

Показник	США (у млн. дол. США)	Великобританія (у млн. фунт. стерл.)	Канада** (у млн. канад. дол.)
Вартість поставок, всього, в т.ч.:	9327,3	363,6	294,3
- за грошовий розрахунок	85,4	2,37	0,2
- за кредитними угодами	3,7	107,8	21,2
- за системою лен-лізу	9238	253,4	272,9
Питома вага грошових розрахунків у загальній вартості	0,91%	0,65%	0,06%
Питома вага грошових та кредитних розрахунків у загальній вартості	0,96%	30,3%	7,27%

Таким чином, можна зробити висновок, що власне за грошові кошти було здійснено 0,91% усіх закупівель у США; 0,65% отриманих вантажів від Великої Британії та 0,06% – від поставок Канади. Із врахуванням кредитних ресурсів, які були отримані в цих країнах на початковому етапі війни, питома вага оплати за поставлене озброєння, промислове обладнання, стратегічну сировину, продовольство, товари подвійного призначення, нафтопродукти сягне, відповідно, 0,96%; 30,3%; 7,27%.

Основним постачальником СРСР в рахунок оплати грошовими коштами стали США, які відвантажили вантажів на суму 85,4 млн дол. США. Левова частка таких поставок припала на липень–вересень 1941 року. Серед поставлених вантажів варто виокремити такі групи товарів:

- озброєння та військове спорядження – 10,4 тис. авіаційних бомб, 73 тони авіаційного спорядження, морське обладнання загальною масою 86 тон, 4000 автоматів системи Рейзинга та 3 млн набоїв до них; 1000 автоматів системи Томпсона та 1 млн набоїв до них; 1000 захисних окулярів для танкістів;

- засоби зв'язку – 832 радіостанції, 11 800 радіоламп, 46 900 км польового телефонного проводу, 4400 польових телефонних апаратів, 3000 генераторів електричної напруги ручного приводу;

- автотранспорт – 6931 вантажний автомобіль, 541 розвідувальний автомобіль, 17 пасажирських легкових автомобілів;

- промислове обладнання – 1780 станків, 117 електродвигунів, 58 електромоторів, 257 пресів, 68 промислових молотів, 29 кранів, 33 електро- та автокарів, 29 нафтових бурових установок, 99 компресорів, 80 насосів, 15 промислових холодильних установок; 205 думпкарів, 6400 підшипників, 9147 тон дюралюмінію, 6059 тон молібденового концентрату, 2002 тони латунної стрічки, 1014 тон ніхрому, 37 937 тон продукції чорної металургії

---

* Включено вартість поставок в рахунок зобов'язань Великобританії на суму 130,55 млн дол. Канади.

(труб, листів, тросів, колючої проволочки), 225 812 тон нафтопродуктів, 7933 тони продукції хімічної промисловості тощо;

– продовольство на загальну вартість 1,438 млн дол. США – лярд, шпиг, яйця, кури живі, апельсинове та грейпфрутове масло, харчові жири, концентровані супи, сахарин, спеції, какао-боби, ананаси, банани тощо.

На цьому фоні досить бідно виглядають поставки Великобританії, які були оплачені грошовими коштами – 150 комплектів прожекторів “Сперрі”, 117 стволів до кулемета “Кольта”, 3 мільйони набоїв 30 калібру, 350 тис. набоїв 50 калібру, 359 промислових станків, 1348 тон етилової рідини, 606 тон солярового масла, 124 тони масла для змащування, 94 тони олифи, 4486 тон джуту.

Із Канади в рахунок грошової оплати було поставлено 60 тис. комбінезонів; 25,4 тис. тон пшениці; молоткові дробилки; сільськогосподарські машини та креслярські готовальні.

ПОДАТКИ І ПОВИННОСТІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 1944–1953 рр.

Старка Володимир Васильович

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка (м. Тернопіль)*

З поверненням радянської влади на територію Західної України для селян відновилася дія радянського фіскального законодавства.

Відповідно до листа Наркомфіну Союзу РСР № 25-65 від 4 липня 1944 р. “Про проведення державних, місцевих податків і зборів на звільненій і звільнюваній території Волинської, Львівської, Ровенської, Станіславської, Тернопільської та Чернівецької областей” та постанов РНК СРСР № 29 від 8 лютого 1944 р. та № 803 від 30 червня 1944 р., для селян скасовувалися всі недоїмки податкових платежів, що виникли в час окупації. Одночасно відновлювався збір сільськогосподарського податку на основі закону від 1 вересня 1939 р. Визначення оподатковуваного сільськогосподарського доходу мало відбуватися відповідно до фактичних посівів культур, а не за наявною в господарствах ріллею.

Окремо у 1944–1945 роках збиралися кошти на так звані військові колонії “Радянська Львівщина”, “Радянська Тернопільщина” тощо. Так, у Пониковецькому районі Львівської області, згідно з рапортами чиновників, селяни виконали держпозики на 85 605 крб та зібрали кошти на танкову колону “Радянська Львівщина” в розмірі 46 091 крб. Окремо на грошову лотерею зібрали 36 134 крб.

Збором податків та обов’язкових поставок сільськогосподарської продукції на місцях займалися фінансові агенти при відповідних районних

фінансових відділах. У Західній Україні більшість інспекторів, яких на-брали після війни, були вихідцями з числа поляків. Разом з тим, внаслідок переселенських акцій, вони виїхали до Польщі, і в регіоні знову постала проблема з кадровим забезпеченням. Для прикладу штат податкових інспекторів Тернопільської області, які працювали у сфері оподаткування колгоспів та одноосібників, налічував 34 особи, замість 4. При тому низькою залишалася і їх кваліфікація. Зокрема, із згаданих 34 інспекторів реально роботу знали 10–12. Ситуацію ускладнювала і та обставина, що чимало людей не хотіли йти працювати у фінансові органи через небезпеку бути страченими представниками українського національного підпілля. Наприклад, за період з грудня 1944 по березень 1945 р. лише у Тернопільській області у 29 районах убито чи пропало безвісти 47 працівників фінансових органів.

Окремою проблемою під час зборів податків у галицькому селі був брак координації роботи фінансових інспекторів, оскільки в сільрадах не вистачало телефонних апаратів. Були випадки, коли фінансові інспектори не могли виконати свої професійні обов'язки через перешкоди з боку українського національного підпілля, учасники котрого не давали можливості вручати податкові повідомлення селянам.

Специфічною формою оподаткування західноукраїнських селян було те, що частина селянських дворів якусь частку своєї продукції віддавала на потреби українського національного руху, за що отримувала від уповноважених осіб відповідні квитанції та розписки. Однозначно, виконання таких поставок наражало їх виконавця на кримінальну відповідальність або можливість бути виселеним у віддалені райони СРСР.

Крім сплати податків та виконання обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції, галицькі селяни мали виконувати низку державних повинностей. Серед основних обов'язок ремонту доріг та вивезення лісу.

Таким чином у повоєнні роки в західноукраїнському селі податкова система мала свої особливості, які полягали в тому, що накладання податків державою мало тенденцію до зростання їх величини та кількості. Найобтяжливішим для селян було те, що вони змушені були своє рухоме і нерухоме майно передавати до створюваних колгоспів. Існувала також паралельно система оподаткування селянських дворів учасниками руху опору.

МИТНА АДМІНІСТРАЦІЯ КНР. ІСТОРІЯ РЕФОРМУВАННЯ

Ченцов Віктор Васильович

Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро)

Історія митниці Китаю сягає століть.

Положення з податків та зборів на морську торгівлю прийняте наприкінці тринадцятого століття, найбільш вдало розроблено митний закон, прийнятий у стародавні часи, який зберігся і в наші дні.

У 1685 р. в Китаї виникли відомства, відповідальні за управління морською зовнішньою торгівлею, які отримали свою назву від “Митниці”, тобто митниця Юе (скорочено Гуандон), митниця Мін (скорочено Фуджіан), митниця Ж (скорочено Жеджіан) і митниця Джіан (скорочено Джіансу).

З поширенням агресії західних держав, після 1840 р., Китай втратив суверенітет щодо митного регулювання.

Новий етап розвитку митниці розгортався вже у Китайській Народній Республіці (далі – КНР) зі створенням 25 жовтня 1949 р. у Пекіні Генеральної митної адміністрації (далі – ГМА), яка оголосила про руйнування напівколоніальної митниці та народження соціалістичної митниці.

ГМА – державний орган виконавчої влади, затверджений і безпосередньо підпорядкований Державній Раді (вона ж – Центральний народний Уряд КНР), виконавчому органу вищого органу державної влади.

ГМА входила до структури організацій, що розміщувалися безпосередньо при Державній Раді КНР поряд з Державною податковою адміністрацією, Державною адміністрацією з виробництва та торгівлі тощо.

Митниця має законодавчу основу для адміністративного забезпечення виконання зобов'язань (закони, положення та правила). Це відповідні міжнародні конвенції та договори, адміністративні положення, прийняті Державною Радою КНР, адміністративні правила, прийняті Генеральною митною адміністрацією Китаю або спільно з іншими державними відомствами. Умовно така класифікація дозволяє виділити закони, адміністративні положення, правила та бюлетені Генеральної митної адміністрації, які регулюють митну діяльність.

До основних з них можна зарахувати Митний кодекс КНР (1987 р.), Закон “Про митницю КНР” (1987 р., 2000 р.; далі – Закон); Постанови Уряду “Про митний тариф” (2004 р.), “Про захист прав інтелектуальної власності” (2004 р.), Положення про митницю КНР тощо.

До реформи організаційна структура митної системи КНР мала 3 рівні:

Другий – 41 регіональне митне управління.

Третій – 313 митниць (місцеві митні будинки).

Митна служба Китаю, маючи штат співробітників понад 48 000 чоловік, забезпечувала ефективний митний контроль у 247 прикордонних пунктах.

Митна система Китаю реформується з 1994 р. У 1998 р. Генеральна митна адміністрація ухвалила рішення про створення єдиної сучасної митної системи за стратегічною програмою, в основу якої покладено принцип двокрокового підходу. До 2003 р. цілі стратегії першого кроку було реалізовано. У 2004 р. сформульовано стратегію розвитку другого кроку до 2010 р.

У 2006 р. стратегію другого етапу було переглянуто.

Необхідність модернізації була викликана зовнішніми чинниками (процесами світової глобалізації та регіоналізації, стрімким розвитком інформаційних технологій, нестандартними загрозами безпеки) та внутрішніми (зростанням нелегальних та торговельних “схем”, втратою балансу між постійним зростанням робочого навантаження та наявними ресурсами).

Ключем до реалізації 2 етапу в китайській митниці вважали перехід на ефективне управління економічними ризиками, співробітництво із суб’єктами ЗЕД, спрощення митних процедур, контроль бондових операцій, електронне декларування, розвиток постаудиту.

Після завершення другого етапу реформи митна служба Китаю являла собою державне агентство, яке здійснює управління транскордонним переміщенням людей, товарів, транспортних засобів, капіталів та послуг.

Реформа китайської митниці відповідає світовим тенденціям з розширення функцій відомства. Поряд з традиційними завданнями, актуальними для митниці Китаю став захист прав інтелектуальної власності, охорона кордонів, сприяння міжнародній торгівлі, розвиток партнерства з торговельною спільнотою, боротьба з тероризмом.

Таким чином, китайська митна служба провела серію реформ з метою вдосконалення митного регулювання і отримала дієвий механізм реалізації сучасної митної політики.

Реформи дозволили провести зміни в податковій політиці через регулювання тарифних ставок, знижки; операційний процес збору доходів; використання інформаційних технологій (створення центру даних електронного порту, автоматизованої системи оформлення); впровадження сучасної філософії системи управління (перехід від позиції “від товару до людини” до позиції “від людини до товару”); систему управління клієнтами, управління ризиками, контролю на основі аудиту, створення механізму гарантійного забезпечення суб’єктів ЗЕД.

З метою сприяння торгівлі митниця Китаю створила регіональні центри перевірки документів; розробила проект інтегрованого оформлення, попереднього декларування, класифікації та оцінки, надання гарантованого забезпечення в режимі “он-лайн”.

Не зважаючи на певну політизованість, діяльність митної служби Китаю відповідає принципам ринкової економіки та міжнародним митним правилам. Митна система Китаю позбавлена суцільної орієнтації на фіскальну складову. Митники Китаю перейшли від методів тотального контролю до використання новітніх технологій забезпечення митних

процедур. Митна поліція Китаю, яка функціонує під керівництвом двох відомств, ефективно забезпечує правоохоронну складову митної політики держави.

ПРОБЛЕМАТИКА МАКРОСЕРЕДОВИЩА БАНКІВСЬКОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ

Коверза Вікторія Семенівна

*Донецький університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського (м. Кривий Ріг)*

Політична нестабільність і відсутність чітких перспектив розвитку економіки України змушують банки переглядати свої стратегії розвитку на українському банківському ринку. Події 2014 року справили ще істотніший вплив на банківську систему. Зі зростанням економічної кризи українська економіка все глибше занурюється в тінь. Існує частина економіки, яка не контролюється і не враховується державою. Інтегральний показник рівня тіньової економіки протягом останніх років хронічно підвищувався. Масовий відтік депозитів з банків, а також виведення капіталів багатьма підприємствами погіршили ситуацію.

Нові можливості для процесу тінізації економіки надала війна. В окупованій частині регіону відсутній фіскальний контроль – податкові органи не можуть перевірити достовірність податкової звітності, що надходить із зони АТО. Зустрічні податкові перевірки зараз також неможливі, адже саме вони були найефективнішим інструментом податкової оптимізації. Зараз бізнесу досить включити в оптимізаційну схему одне або декілька підприємств з охоплених війною міст, і довести їх участь в податкових махінаціях буде вже неможливо. Підтримує тіньовий сектор і критична ситуація на валютному ринку.

Ресурси, які фінансові установи могли направити на кредитування економіки і реального сектору, клієнти фінансових установ конвертують в долари і виводять з банків. У найближчі місяці в банки ці гроші не повернуться, а значить, виробництво продовжить падати, а економіка – сповільнюватися. У минулому році українці тільки офіційно скупили готівкової валюти на 2,4 млрд дол. більше, ніж продали. Але реальні обсяги скупки валюти були набагато вищими. Через тотальний її дефіцит в касах банків основний обсяг операцій відбувався на чорному ринку.

Основні причини подібних тенденцій такі:

1. Геополітична ситуація – головна причина знецінення української валюти. Події, які розгорнулися в 2014 році, мали максимально негативний вплив на курс гривні.

2. Перехід на плаваючий курс – найважливіша причина, що спровокувала одне з перших стрімких подорожчань долара проти гривні. Світове

зміцнення долара – фактор, перед яким виявляються рівними всі валюти світу, у тому числі і гривня. У зв'язку з цим, до долара вона відчувала більше падіння, ніж, наприклад, до євро.

3. Девальвація рубля. У 2014 році економіка України продовжувала тісно взаємодіяти з російською економікою, оскільки більшість контрактів з експорту між двома країнами були поміщені саме в російську національну валюту. Тому падіння рубля не проходило без наслідків і для гривні.

4. Слабкість золотовалютних резервів. НБУ не мав у розпорядженні достатніх фінансових коштів для стримування курсу. Наприклад, він не міг проводити масштабні валютні інтервенції, які могли б стримати знецінення.

5. Реакція населення, що проявляється і в спекулятивних діях, і в ухваленні рішення забрати депозити з банків і придбати на них долари США, не могла не відіграти своєї ролі. Цей суб'єктивний чинник – важливий штрих для стану фінансового ринку країни.

Враховуючи наявність вагомих об'єктивних і форс-мажорних дестабілізуючих чинників немонетарного характеру (заздалегідь накопичені макроекономічні і фінансові дисбаланси, соціально-політичну напруженість і ескалацію військового конфлікту на сході країни), істотними чинниками погіршення ситуації в грошово-кредитній сфері були недостатньо послідовні і неефективні дії Національного банку України на валютному ринку, відсутність дієвого банківського нагляду при здійсненні рефінансування при регулюванні ліквідності банківської системи в цілому.

Сучасна банківська система обслуговує паралельно легальний і тіньовий валютний ринки. Існує певна схема обслуговування: великі експортери домовляються з банками про викуп валюти відповідно до вимог НБУ, але за заниженим офіційним обмінним курсом і за умови продажу цієї валюти конкретним імпортерам. Купуючи цю валюту, імпортери компенсують експортерам різницю між офіційним курсом і курсом на тіньовому ринку, виплачуючи банкам комісію.

Така ситуація у черговий раз демонструє бізнесу, що робота в законодавчому полі приносить величезні втрати. Дрібні і середні експортери, які продають валюту без використання таких схем, зазнають колосальних збитків. Багато хто з них зупиняється, оскільки в таких умовах незрозуміло, якою має бути політика ціноутворення, щоб не отримувати нові й нові збитки.

Резюмувати вищесказане можна таким чином: проблеми національної і у тому числі фінансовій безпеки України посилилися зовнішніми і внутрішніми політичними чинниками. Головною причиною такої ситуації стали питання про високу міру корумпованості фінансових структур. Пріоритетність виведення коштів з правового поля функціонування свідчить про недосконалість існуючого законодавства і відсутність адекватних правових заходів боротьби з незаконним обігом грошових коштів.

ІСТОРИЯ РОЗВИТКУ ОБЛІКОВИХ ЗНАЇ В УКРАЇНІ

Омелько Мар'яна Анатоліївна
*Могилів-Подільський технолого-економічний коледж
Вінницького національного аграрного університету
(м. Могилів-Подільський)*

Знання історії обліку важливе для розуміння його сучасного стану і оцінки можливих напрямків розвитку. Історична еволюція бухгалтерського обліку розглядається не заради її самої, а для полегшення розуміння сучасного і оцінки майбутнього. В літературі виділяють чотири основні періоди розвитку бухгалтерського обліку: 1-й – з моменту виникнення товарно-грошових відносин до кінця XVIII ст.; 2-й – з кінця XVIII ст. до кінця XIX ст.; 3-й – кінець XIX і початок XX ст.; 4-й – з початку XX ст. і до наших днів.

Перший період характеризується виникненням різних способів реєстрації фактів в облікових реєстрах (журналах, відомостях та ін.) у вигляді систематичних і хронологічних записів. Вершиною періоду становлення бухгалтерського обліку було широке розповсюдження методу подвійного запису.

Другий період припадає на час революційних перетворень в галузі виробництва, розвитку різних форм товарних відносин та збільшення обсягів торговельних, фінансових та інших операцій не тільки в окремих країнах, але й в усьому світі.

Третій період – становлення бухгалтерського обліку (рахівництва) як галузі наукових знань. Протягом цього періоду зусилля більшості авторів були спрямовані винятково на те, щоб встановити теоретичні основи бухгалтерського обліку, визначити область тих явищ, вивчення яких складає об'єкт даної науки. Було сформульовано низку визначень бухгалтерського обліку і його цілей.

Четвертий період поділяють на дві основні стадії. Перша стадія охоплює період до середини XX ст. і характеризується розробкою базових принципів об'єктивної оцінки майнового стану самостійно господарюючого суб'єкта, галузевим напрямком у побудові системи бухгалтерського обліку, розширенням державної регламентації національних систем бухгалтерського обліку та звітності.

Друга стадія, що розпочалась з середини XX ст. і триває до наших днів, характеризується розробкою принципів оцінки майнового стану господарюючих суб'єктів в умовах зовнішнього ринкового середовища і у зв'язку з прийняттям ефективних господарських рішень для отримання майбутньої економічної вигоди.

Невідомо, хто був винахідником бухгалтерського обліку. Можна лише стверджувати, що система подвійного запису поступово почала з'являтися в XIII–XIV ст. в деяких торгових центрах Північної Італії. Відомий у світі

вчений А. Ч. Літлтон описав передумови розвитку системи подвійного запису, а також виділив історичні передумови, які, на його думку, призвели до виникнення подвійного запису в італійських містах-державах, окремо в різних місцях і в різний час, але одночасно вони жодного разу не спостерігались.

У XV ст. бухгалтерський облік як сформована система обліку в окремих купецьких підприємствах набула літературного оформлення. Першим літературним твором з бухгалтерії стала написана в Неаполі у 1458 р. Венедиктом Котрулі праця “Про торгівлю і досконалого купця”, хоча надрукована вона була лише в 1573 р. Робота була присвячена організації і техніці ведення торгівлі. Бухгалтерський облік розглядався в ній як один з інструментів управління одиничним підприємством, і тому автор присвятив йому спеціальну частину.

Однак вперше систематизацію обліку провів францисканський монах Лука Пачолі. Це математик зі світовим ім'ям, людина універсальних знань, учень П'єра делла Франческа і Леона Батіста Альберті, друг і вчитель Леонардо да Вінчі. <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/2a/Racioli.jpg>. Його слава ґрунтується на відомому XI “Трактаті про рахунки і записи”, який увійшов до складу фундаментальної праці – “Сума арифметики, геометрії, вчення про пропорції і відношення”.

До кінця XIX ст. система бухгалтерського обліку, основи якої були закладені Лукою Пачолі, зазнала певних змін, що були пов'язані із специфікою господарської діяльності великих промислових корпорацій: 1) створені перші компанії, які були відокремлені від їх власників; 2) виник акціонерний капітал; 3) розмежовано капітал і прибуток; 4) введено поняття “діюче підприємство”; 5) почали працювати фондові біржі; 6) розширилась промисловість і торгівля. На сцені з'явилися люди облікової професії.

Саме життя висувало вимоги до бухгалтерії. Винаходи та відкриття створювали нові форми промисловості і торгівлі; розгалужувалась мережа залізниць; постійно удосконалювалась галузь пароплавства; розширювались торгові центри; розвивались пошта і телеграф; почали видаватись бюлетені, газети, циркуляри, які сприяли підвищенню попиту та пропозиції різних товарів; були введені в обіг векселі та чеки; зазнали перетворень мінова та кредитна системи; збільшувався обсяг біржових операцій і торговий оборот різних корпоративних підприємств; підвищувався рівень загальної та спеціальної освіти населення – все це сприяло усвідомленню необхідності раціональної, ефективної звітності, яка неможлива без бухгалтерії.

Поступово науковці дійшли висновку, що рахівництво також є наукою. Воно має свій предмет і досліджує його так, як не вивчає жодна інша наука. В період з 1870 року і до початку XX ст. наукова робота в галузі рахівництва стала ще інтенсивнішою, з'явилось багато змістовних праць з його теорії і практики. Незважаючи на окремі розбіжності, всі праці

провідних вчених цього періоду в історії рахівництва по суті розвивали основні напрямки теорії рахівництва, які були сформульовані раніше (юридичний та економічний), тому історичний розвиток рахівництва збігався з розвитком основних напрямків облікової науки.

Представник економічного напрямку Фабліо Беста вважав, що предметом обліку є не люди та їх відносини, а цінності. Облік він розумів як науку про економічний контроль, що призводить до руху цінностей окремого підприємства.

Суттєвий внесок до розвитку облікової науки зробив видатний швейцарський вчений І. Ф. Шер. Він стверджував, що бухгалтерія – це історіографія (історія) господарського життя, викладена за законами систематизації. Предметом бухгалтерії він вважав здійснені внутрішні і зовнішні господарські та правові факти.

Суттєвий внесок до розвитку теорії бухгалтерського обліку зробила американська школа рахівництва. В силу обмеженого характеру участі держави в регулюванні економіки (в порівнянні з Європою) і специфікою англо-американської системи права, ідеї американської школи обліку значно відрізняються від європейських концепцій.

Аналіз облікової літератури до початку ХХ ст. свідчить про існування трьох напрямків в українській бухгалтерській науці:

- висвітлення в літературі рекомендацій з дотримання правил ведення бухгалтерського обліку на підставі вже існуючих шкіл;

- науковий пошук та виникнення реформаторських течій;

- початок наукової розробки з питань обліку і контролю. Серед видатних вчених української школи можна назвати: М. Т. Білуху, О. С. Бородкіна, Ф. Ф. Бутинця, Б. І. Валуєва, В. П. Завгороднього, Г. Г. Кірейцева, М. В. Кужельного, Я. В. Олійника, Ю. І. Осадчого, В. М. Пархоменка, В. С. Рудницького, П. Т. Саблука, В. В. Сопка, Л. К. Сука, Ю. Д. Чумаченка, Л. С. Шатковську та багато інших.

З тих пір, як Лука Пачолі написав свою книгу, пройшло 500 років, а бухгалтерський облік, по суті, залишився незмінним. Мабуть, Лука Пачолі почував би себе комфортно при існуючих облікових системах. Йому було б нескладно зрозуміти і нові фінансові інструменти, які спочатку, можливо, завдали б йому клопоту.

Досліджуючи історію розвитку бухгалтерського обліку, необхідно пам'ятати і про інші науки, які так чи інакше пов'язані з обліком. Думка, що кожна з наук, як об'єкт дослідження, повинна обмежити своє власне поле діяльності і займатися виключно ним, збіднює проблематику і не має майбутнього. Для розвитку науки необхідно встановлювати контакти, сприяти взаємодії між окремими галузями наук в минулому, теперішньому і майбутньому. Необхідно використовувати так званий корпоративний (селективний, об'єднуючий) підхід, суть якого полягає в тому, що знання отримані з різних дисциплін, так чи інакше пов'язаних з бухгалтерським обліком, служать вихідним матеріалом, який може бути використаний при побудові нових методологічних конструкцій обліку.

ПОДАТКИ В СИСТЕМІ ПОДАТКОВОГО ПРАВА: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Подлісняк Іван Сергійович

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (м. Одеса)

Податкова система повною мірою залежить від проведеної в державі податкової політики, її легітимності, тобто відображення в актах вищої юридичної сили відповідних норм, що встановлюють, змінюють або призупиняють податковий обов'язок. При цьому однією з істотних умов податкової політики є врахування інтересів усіх сторін податкових правовідносин – не тільки інтересів держави, а й інтересів платників податків.

Податкова система держави, як і будь-яка інша система, формується і функціонує на основі певних принципів, до яких прийнято відносити: принцип єдності, принцип стабільності, принцип мобільності і принцип множинності податків та зборів. Принципи побудови податкової системи є орієнтиром при формуванні податково-правової політики держави.

Отже, податкова політика за своєю природою виступає цілеспрямованою діяльністю, що реалізує і яка застосовує для досягнення певних цілей відповідні, перш за все, правові, засоби. Особливу роль у цьому відіграє застосування права як владної діяльності компетентних органів і посадових осіб з підготовки та прийняття індивідуального рішення по юридичній справі.

Оскільки в теорії права процес – це система взаємопов'язаних правових форм діяльності уповноважених органів державної влади та їх посадових осіб, то видається, що щодо сфери оподаткування, податкової політики можна вести мову про податкову процесуальну діяльність.

У свою чергу, слід зауважити, що в традиційних процесуальних юридичних науках для встановлення особливостей галузевого правового регулювання відносин процесуального характеру прийнято знаходити певні закономірності в конструюванні процесуальної норми, які, зазвичай, ґрунтуються на аналізі наявних в юридичній літературі теоретичних моделей норми.

Податково-процесуальна діяльність завжди пов'язана з матеріальним правом, оскільки співвідношення матеріальних і процесуальних правовідносин слід розглядати як функціонування форми і змісту. Уточнимо, матеріальні норми права формують правила поведінки учасників податкових правовідносин в процесі встановлення та введення податків і зборів, стягування податків і зборів, здійснення заходів податкового контролю. Процесуальні норми права містять правила, що регламентують порядок притягнення до відповідальності за податкові правопорушення. Отже, впорядкування, правова регламентація податкової діяльності (адміністрування, податкового контролю, діяльності із залученню осіб до відповідальності за податкові правопорушення тощо) є процесуальною податковою діяльністю, яка має всі ознаки юридичного процесу.

К ВОПРОСАМ ИЛЛЮСТРИРОВАНИЯ ПРИМЕРОВ РАЗВИТИЯ ПРАВОВОЙ И МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ, СВЯЗАННЫХ С ВЗЫСКАНИЕМ НАЛОГОВ И СБОРОВ

Сердюк Александр Семёнович
Университет таможенного дела и финансов (г. Днепр)

Картина И. К. Айвазовского “Вечер в Каире” 1870 года создания может служить живописным наглядным примером осуществления единения особого развития правовой и материальной культуры как носителей правил традиционных номинарных, т. н. платежеспособных, налогов к законам таможенных сборов при исполнении обрядовых месс, танцев, цирковых выступлений, пришедших из глубины веков и имевших место задолго до распространения средневековых законов. В правой нижней четверти картины, ближе к её центру, изображены: группа танцовщиц, украшенных ювелирными украшениями, и группа музыкантов, среди которых изображён нуминарий, т. е. сборщик налогов на этой площади или находящегося на ней храма. Понятнейность изображения знакомит зрителя с исполнителями танцев, демонстрирующих ювелирные реликвии, рекламируя их, и сбора денег за исполненные музыкальные, танцевальные, обрядовые и культовые мессы на этой площади в Каире в 1870 году. Автору картины удалось изобразить в динамике и особой восточной пластике единении иллюстраций из жизни египтян, где он как автор выразил сюжетом особенности развития в жестовой и реликтовой рекламе развитие материальной культуры к законам таможенных сборов – изобразив сборщика налогов на этой площади как нуминария (мытаря) среди музыкантов. Сейчас можно только предполагать, какую часть из собранных денег за просмотр танцев и услышанной музыки нуминарий отдавал в казну для городского головы, какую оставлял себе как казначею, а какой оплачивал танцовщиц, цыган и музыкантов. Но в том, что обрядовые и развлекательные танцы и музыка во все времена облагались налогами там, где они происходили, нет никаких сомнений. И тому есть много доказательств и подтверждений. Например, есть основания считать, что орнаменты срубной культуры упреждали письменность, а само изображение могло быть отождествлено как со стоимостью сосуда того или иного мастера, так и со стоимостью приготовленных блюд (блюда), с чем позже будет связано взыскание налогов и таможенных сборов.

Наукове видання

XII міжнародна наукова конференція

ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ, ПОДАТКІВ ТА МИТА

25–26 жовтня 2018 р.
Дніпро

Тези доповідей

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 18.10.2018 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 6,45. Обл. вид. арк. 7,15.
Тираж 100. Зам. 22. 2018.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4